

RENDSZERVÁLTÓ

Nemzetközi kapcsolatok

- Szalai Attila: Lengyel sajátosságok a „népek őszén”
- Ljubov Shishelina: A nemzetiségi kérdés mint a tárgyalások új témája
- Magyarország és Oroszország a kulturális kapcsolatok tükrében. Interjú Goretity Józseffel
- Kiss Gy. Csaba: A magyar átmenet összehasonlító szempontból

Tartalomjegyzék

Kiadói előszó.	3
Szalai Attila: Lengyel sajátosságok a „népek őszén”	4
Kávássy János Előd: Keresztútnál. Magyarország saját helyi értéke a kelet-európai rendszerváltásban 1989 nyarán	8
Ljubov Shishelina: A nemzetiségi kérdés mint a tárgyalások új témája	12
Tudósító a rendszerváltásban. Beszélgetés Georg Paul Heftyvel	17
Magyarország és Oroszország a kulturális kapcsolatok tükrében. Interjú Goretity Józseffel.	21
Tolsztoj Társaság a Magyar-Orosz Együttműködésért Egyesület	27
Kiss Gy. Csaba: A magyar átmenet összehasonlító szempontból. Néhány megjegyzés a közép-európai dimenzióról.	28
Mihail Jurijevics Prozumenscsikov: Mítoszok és realitás. Levéltárak a posztszovjet társadalomban	31
Jónás Róbert: Keletről Nyugatra. Pozsgay Imre iratai Stanfordban	35
Domonkos László: Táborszemle – utólag	37
A Rendszerváltó Archívum 2017. évi különszámának szerzői.	41

RENDSZERVÁLTÓ ARCHÍVUM

Kiadó:

Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum

Felelős kiadó:

Bíró Zoltán

Kiadó székhelye:

1055 Budapest, Kossuth Lajos tér 1-3.

Szerkesztők:

Riba András, Nagymihály Zoltán, Házi Balázs

Főmunkatárs:

Jónás Róbert

Fordította:

Domonkos Borbála, Kávássy János Előd, Marengo Alessandro, Weninger Nóra

Nyelvi lektor:

Budai-Szántó Daniella

Idegennyelvi lektor:

Weninger Nóra, Kávássy János Előd

Borító és lapterv:

Házi Balázs, RETÖRKI

Szerkesztőség elérhetősége: 1062 Budapest, Andrássy út 100, 1. emelet
szerkesztoseg@retorki.hu

Ingyenes kiadvány.

HU ISSN 1589-0228 (nyomtatott)

HU ISSN 2498-9193 (online)

Nyomdai munka: Pannónia Nyomda

A RETÖRKI Rendszerváltó Archívum című műve *Creative Commons*
Nevezd meg! - Ne add el! - Így add tovább! 4.0 Nemzetközi Licenc alatt van.

Kiadói előszó

A *Rendszerváltó Archivum* második évfolyamának végére értünk. Most, negyedéves folyóiratunk ez évi utolsó számával együtt megjelentetünk egy különszámot is. Mégpedig egy „nemzetközi különszámot”, amelynek segítségével érdeklődő kutatók számára kívánunk ízelítőt adni intézetünk és archívumunk tevékenységének eddig be nem mutatott szeletéről.

Sem tudományos kutatómunkánknak, sem levéltári gyűjtőmunkánknak nem tartozik fő vonulatához a nemzetközi tevékenység. Azt azonban könnyű belátni, hogy a rendszerváltás történetének feltárásához nélkülözhetetlen a nemzetközi körülmények vizsgálata, a térség országaiban végbement változások áttekintése és még inkább azoknak a dokumentumoknak a megismerése, amelyek minket közvetlenül érintenek, de külföldi levéltárakban találhatók. Ez utóbbi szempontból kiváltképpen fontosak az egykori Szovjetunió utódállamaiban – elsősorban Oroszországban és Ukrajnában – lévő magyar vonatkozású levéltári dokumentumok. Mindenekelőtt ezért, de a kölcsönös szellemi eredményekkel kecsegtető jó tudományos együttműködés kialakítása céljából is igyekeztünk a magunk lehetőségei szerint építeni ezeket a kapcsolatokat. E szándékunk jegyében kötöttünk együttműködési megállapodást a moszkvai Európa Intézettel, ezért igyekszünk kapcsolatokat építeni oroszországi kutatókkal, és tájékozódunk kijevi levéltárakban.

Tájékozódásunk természetesen kiterjed a szomszédos országokra, valamint többek között Lengyelországra, Németországra és amennyire erőnkből telik, vizsgáljuk – elsősorban a nyugati sajtó révén –, hogyan látták angolszász nyelvterületen a magyar rendszerváltást. A kutatásnak voltaképpen még csak az elején tartunk, egyelőre szerény eredményekről adhatunk számot. Abból azonban, amire eddig jutottunk, e különszámmal átnyújtunk valamennyit az érdeklődő olvasónak. Bízunk benne, hogy a jövőben is módunk lesz nemzetközi munkánk révén fontos dokumentumokkal gazdagítani archívumunkat, kutatómunkánkat pedig minél szélesebb körű tájékozódással bővíteni. Mindezt nem öncélúan, hanem hivatásunknak megfelelően, a rendszerváltó folyamatok minél mélyebb, teljesebb megismerése és megismertetése érdekében.

Köszönet munkatársainknak, szerzőinknek, nemcsak a nemzetközi különszámért, hanem az ezzel egy időben megjelenő „rendes”, Kárpátalja mai gondjait is taglaló ez évi utolsó szám létrehozásáért is.

Budapest, 2017. december 4.

Szalai Attila

Lengyel sajátosságok a „népek őszen”

A kelet-közép-európai rendszerváltozás „élesztője” tagadhatatlanul a Lengyelországban bekövetkezett eseménysorozat volt. A téma iránt érdeklődők számára jó szívvel ajánlok két alapvetőnek számító történeti áttekintést. Az egyik Antoni Dudek *Reglamentowana rewolucja. Rozkład dyktatury komunistycznej w Polsce 1988–1990* (Forradalom részlete – A kommunista diktatúra összeomlása Lengyelországban 1988–1990) című munkája,¹ a másik az Adam Burakowski – Aleksander Gubrynowicz – Paweł Ukielski szerzőhármás 1989 – *Jesień Narodów* (1989 – A népek ősze) című műve,² illetve ez utóbbi átdolgozott magyar kiadása, amely 1989 – *A kommunista diktatúra végnapjai Közép- és Kelet-Európában* címmel jelent meg.³

A fent említett, 1989 – *A népek ősze* című, Magyarország, az NDK, Csehszlovákia, Románia és Bulgária rendszerváltásának jellegzetességeit áttekintő, három fiatal lengyel történész jegyzte munka bevezetőjében igen hasznos és fontos megállapításokat találunk a

lengyelországi helyzet specifikumainak tekintetében. Messzemenően egyetértünk a szerzőkkel, akik szerint a '80-as évek Lengyelországa alapvetően más volt, mint a többi kommunista ország, itt ugyanis, Kelet-Közép-Európa legnagyobb és legnépesebb országában olyan jelenségek fordultak elő, mint sehol máshol. Azok a jelenségek tehát, amelyek a lengyelek számára teljesen normálisnak, mindennapinak és megszokottnak tűntek, a blokk többi országában jószerével ismeretlenek voltak, és az ottani elemzők gyakran mind a mai napig nem kellő súllyal veszik figyelembe ezeket.

A legfontosabb tényező, amely megkülönböztette Lengyelországot a szovjet blokk többi európai országától, az erős és jól szervezett ellenzék volt, amelyet a társadalom jelentős része, valamint a nyugati közvélemény rokonszenve is támogatott. A lengyelországi ellenzék és a többi kommunista ország ellenzéke között meglévő legjelentősebb különbségek sorában igen fontos a társadalmi elfogadottság, a tömegmozgalmi jelleg. 1981-es „fénykorában” a Szolidaritás taglétszáma elérte a 10 milliót a 36 milliós országban. Ez a szám a hadiállapot, a letartóztatások, internálások, gyilkosságok, a tömeges emigráció és a társadalomnak a '80-as évek közepére bekövetkezett általános depressziója ellenére is összehasonlíthatatlanul nagyobb létszámú volt, mint az összes kommunista ország hasonló, illetve ellenzéki szervezetei együttvéve. Ráadásul a Szolidaritáson kívül százával működtek kisebb, gyakran csupán az adott városra vagy régióra korlátozódó formációk. Lengyelországban az ellenzék a társadalom nagy részének valóságos támogatását élvezte. Más országokban az ellenzékieket, de még az emigránsokat is külön embereknek tartották, nem értették az általuk hangoztatott jelszavakat, leggyakrabban pedig szélesebb társadal-

¹ Kraków, Arcana, 2004.

² Warszawa, Collegium Civitas, Instytut Studiów Politycznych PAN, Wydawnictwo Trio, 2009.

³ Göd, Rézbong, Argumentum Könyvek, 2014.

mi szinten egyáltalán nem érdeklődtek tevékenységük iránt. A lengyel ellenzék döntő többsége nem akarta tevékenységét csupán munkaügyi vagy emberi jogi kérdésekre korlátozni, és többé-kevésbé reális politikai célokat tűzött ki. A Szolidaritásnak ugyan teoretikusan nem volt világosan megfogalmazott politikai terve, ennek ellenére úgy tekintettek rá, legalábbis bizonyos mértékig, mint politikai szervezetre.

Ugyancsak eltérő volt a lengyel ellenzéki körök társadalmi összetétele. Míg a többi ország ellenzéki szervezetei gyakorlatilag viszonylag szűk értelmiségi körökből verbuválódtak, addig Lengyelországban a kommunistaellenes tevékenységben jelentős szerepet játszottak a munkások, de a parasztok, a vidéki lakosság is. Ez a többi ország mezőgazdaságától eltérő, a magángazdaságok nagy részarányát meghagyó tulajdonszerkezet következménye volt. (Lengyelországban a termőföld mintegy 80 százaléka magánkézben maradt.)

Sajátos volt az is, hogy a nagy ellenzéki mozgalom, a Szolidaritás szakszervezeti formát öltött. Természetesen az értelmiség képviselőinek is helyük volt az ellenzéki mozgalomban, a legjelentősebb vezéralakok azonban – Lech Wałęsával az élen – munkás származásúak voltak. Ez már önmagában is kihívást jelentett a rendszer számára, amely arra alapozta legitimációját, hogy a „dolgozó nép” akaratát hajtja végre.

További sajátosságként említhetjük azt a tényt, hogy a rendszerellenes tevékenység alapvető hangnemét a kommunista párthoz nem kötődő személyek határozták meg. Mindeközben más országokban az ellenzékiek vagy inkább emigránsok az ottani kommunista párttagok közül vagy hatalom közeli értelmiségi körökből kerültek ki.

Jelentős volt az eltérés az ellenzék által képviselt ideológia tekintetében is. A lengyel ellenzéki szervezetek gyakran

egyértelműen hivatkoztak a nemzeti hagyományokra, a felszabadító harcokra, a hazafias témákra, míg a többi országban inkább az emberi jogokra és az egyetemes értékekre összpontosítottak. Ezek természetesen Lengyelországban is fontos kérdések voltak, nem alkották azonban az ellenzéki retorika fősodrát. Óriási szerepet játszott mindebben a katolicizmus és a lengyel egyház hagyományosan a nemzet mellett kiálló viselkedése.

A tömegesség mellett feltűnő a lengyel ellenzéki szervezetek sokszínűsége. Jóllehet megvolt a közös ellenség, de az egyes csoportok és mozgalmak között jelentős világnézeti, stratégiai és taktikai különbségek álltak fenn, s ezért éles viták is folytak. A pengeváltások néha nyílt konfliktusokba torkolltak, ám e csatározások közepette az ellenzékiek a gyakorlatban tanulták a politika játékszabályait, ami a függetlenné válás után, demokratikus viszonyok közepette igen hasznosnak bizonyult.

Ha tehát a fentiek tükrében összevetjük a lengyel helyzetet a többi kommunista országéval, Lengyelország határozottan pozitívan kerül ki az összehasonlításból. A lengyelországi ellenzék, még a '80-as évek közepére eső, legnehezebb korszakában is olyan erő volt, amellyel a hatalomnak számolnia kellett. Más országokban kis létszámú, laza vitaklubok vagy magánszemélyek elszigetelt kezdeményezései jelentették az ellenzékiséget.

Az ellenzék relatív ereje a kommunista párt relatív gyöngeségére épült. 1980–81-ben, a „Szolidaritás karneválja” idején a független szakszervezetbe tömegesen léptek be a Lengyel Egyesült Munkáspárt (LEMP) tagjai is. A hadiállapot bevezetése és a Szolidaritás törvényen kívül helyezése után, a hatalom által bevezetett politika elleni tiltakozásuk jeléül sokan kiléptek a pártból. Újabb gondot jelentett a LEMP-nek az a tény, hogy 1981 decembere után a pártot bizonyos fokig félreállították a katonai vezetők. Ez a helyzet a hadiállapot eltörlését

követően sem változott meg. A párt volt a káderekből álló háterszág, ám a fontosabb döntések informális, inkább katonákból, mint civilekből álló, szűk körben születtek. A LEMP gyengesége közvetve a kommunista ideológia teljes csődjével is összefüggött. Jóllehet Jaruzelski tábornok 1981. december 13-án azt hangoztatta, hogy „a szocializmust úgy fogjuk védeni, mint a függetlenségünket”, szavait inkább úgy értelmezték, hogy a hatalmat és a konkrét csoport által történő hatalomgyakorlást akarja megvédeni. Nem a rendszert mint egészet, vagy még kevésbé az ideológiai konstrukciót. A szocialista jelszavak hamar feledésbe merültek.

A rendszert a '80-as években, különösen pedig a hadiállapot bevezetése után, mindenekelőtt a tehetetlenségi erő tartotta életben. Megreformálásához vagy megváltoztatásához nem volt meg a kellő impulzus. Amikor aztán ez a *peresztrojka* formájában megszületett, a lengyel vezetés azonnal magáévá tette a Gorbacsov által kijelölt irányt, mert benne látta az esélyt arra, hogy hatalmát továbbra is megtarthassa. A kommunista ideológiát – Romániával és Bulgáriával ellentétben – nem helyettesítették nacionalizmussal (bár némely körök ezzel is megpróbálkoztak). Nem vezettek be semmit sem a szinte technokrata jellegű „tisza” hatalmon kívül – rendet, törvényességet, a szabályok betartását tűzték ki célul. Az államot irányító csoport tulajdonképpen csak adminisztrálással foglalkozott, nem volt ugyanis alkalmas arra, hogy új irányokat szabjon. A '80-as években ideológiai szempontból a kommunistákra nézve veszélyes vákuum uralkodott.

Még ennél is veszélyesebb volt azonban rájuk nézve az, hogy ez a vákuum nem jelentett abszolút légtüres teret. Az illegálitásban kényszerített, de még mindig számottevő ellenzék mellett rendkívül fontos szerepet játszott a „lelkek feletti uralomért” folytatott harcban a katolikus egyház, amelynek lengyelországi helyzetét össze sem lehetett hasonlítani

a többi kommunista országra jellemző szituációval. Lengyelországban a katolikus egyház szinte az egész kommunista uralom alatt megőrizte majdnem teljes függetlenségét, annak ellenére, hogy ki volt téve a hatalom állandó támadásainak. Évtizedeken át folyt a harc a válás szabad gyakorlásáért, mint például az ünnepi munkaszünetekért, az úrnap körmenetekért, a templomépítések engedélyezéséért. Eközben a médiában igyekeztek minden elképzelhető módon gyalázni vagy nevetségessé tenni az egyházat, a papok tevékenységét pedig szigorú megfigyelés alatt tartotta a belbiztonsági szolgálat.

A lengyel katolikus egyház erejét a társadalom hite és a nemzeti érzés fenntartásának a felosztások idejéből származó történelmi hagyománya adta. A lengyelek többsége még a fokozott megtorlások időszakában is vállalta katolikus hitét, és részt vett legalább némely szertartásokon. Amikor Karol Wojtyła lett a pápa, a hatalom kénytelen volt különféle plusz engedményeket tenni az egyház javára. Az egyik engedmény az volt, hogy a pápa elzarándokolhatott hazájába: 1979-ben, 1983-ban és 1987-ben került sor pápalátogatásra. Mindegyiknek óriási mozgósító ereje volt a társadalom körében. Kiderült, hogy a lengyel pápa korábban sosem tapasztalt lelkesedést képes generálni a vallás iránt, ami pedig szemben állt az ateista és materialista kommunizmussal. Ez a jelenség teljesen egyedülálló volt a szovjet blokk országaiban. A kelet-közép-európai államokban a kereszténységet erőszakkal szorították ki a közéletből, majd a magánéletből is. A helyi egyházközösségeket megtorlásoknak vetették alá, a papokat meggyilkolták vagy a hatalommal való együttműködésre kényszerítették. Sok helyen bezárták a templomokat, és a nyilvános helyekről eltüntették a vallási kultusz látható jeleit. Egyúttal a lengyelországi helyzethez képest sokkal erőteljesebben hangsúlyozták a marxizmus ateista vonásait.

A '80-as években a Lengyel Népköztársaságban permanens gazdasági válság uralkodott, amelyből nem látszott kiút. Áruhiány, sorban állás alapvető szükségleti cikkekért, a termékek drámaián gyenge minősége: ilyenek voltak a mindennapok. A makrogazdasági mutatók ugyancsak rosszak voltak: Lengyelország adósságspirálban vergődött, a reálkeresetek nem nőttek, a hazai termékekre pedig nem volt kereslet a külföldi piacokon. Ily módon Lengyelország rohamosan közeledett Romániához és Bulgáriához, ahol hasonló, vagy még rosszabb volt a gazdasági helyzet. Határozottan különbözött viszont az NDK-tól, Csehszlovákiától vagy Magyarországtól, ahol ugyan szintén érezni lehetett az életszínvonal romlását, de az alapvető árucikkekhez gond nélkül hozzá lehetett férni.

A '80-as évek elején a gazdasági válság mozgósító erővel hatott a társadalomra, a hadiállapot megszüntetése után azonban már inkább demobilizáló erővel. A hatalomnak sikerült meggyőznie a lakosság legalábbis egy részét arról, hogy az ellenzéknek nincs elképzelése a gazdaság helyreállítására (azt, hogy a hatalomnak szintén nincs, szabad szemmel is látni lehetett, a lengyelek a saját bőrükön tapasztalhatták a mindennapokban). A Lengyel Népköztársaságban sajátos helyzet alakult ki: a hatalom a katasztrofális gazdasági helyzet miatt és a Kremlből érkezett „engedély” tudatában úgy döntött, hogy komolyan tárgyalni kezd az ellenzékkel. A lengyelországi kommunizmus a hatalom, az ellenzék és az egyház képviselői között zajló hosszadalmas tárgyalások során bukott meg. Fontos mozzanat, hogy az egyház a társadalom többségének képviselőjeként jelent meg, és stabilizáló szerepet töltött be. A gazdaságnak új irányt szabó reformokat még Mieczysław Rakowski teljesen kommunista kormánya idején kezdték életbe léptetni. Az ellenzék, legalábbis annak meghatározó része, évek óta követelte a hatalommal folyó párbeszédet, és nyitott volt a kompromisszumokra. Az ellenzéknek az a része, amely

nem támogatta ezt az álláspontot, 1989-ben éppen ezért nem is játszott komolyabb szerepet.

A tárgyalások megindításához két 1988-as sztrájkhullám jelentett ürügyet. 1989. február 6-án megkezdődtek a kerekasztal-tárgyalások, amelyek később mintául szolgáltak más országoknak. A kerekasztal-megállapodás értelmében (megjegyzendő, hogy a tárgyalásokban az akkori ellenzék jelentős hányada nem vett részt) 1989. június 4-én választásokra került sor: a Szejm tagjait részlegesen szabad (65% a LEMP, 35% a független jelöltek számára), a Szenátus tagjait teljesen szabad választásokon választották meg. A Szolidaritás eléggé gyenge részvétel mellett aratott elsőprő győzelme mindkét oldalt megdöbbenett. Megalakult a Parlament, az alsóházban a kerekasztal-megállapodás értelmében eleinte a kommunisták és szatellit pártjaik – a Demokrata Párt (SD) és az Egyesült Parasztpárt (ZSL) – voltak többségben. A felsőházban viszont a Szolidaritás képviselői foglaltak el 99 helyet a rendelkezésre álló 100-ból.

A fenti összetételű Parlament végrehajtotta a rendszer alapvető reformjait, így lett a Lengyel Népköztársaságból Harmadik Lengyel Köztársaság. Más országokkal összehasonlítva nem jelent ez kivételt, inkább a szabályt erősíti: a többieknél is a jelentős mértékben az *ancien régime* képviselőiből alakult parlamentek vezették be azokat a radikális változásokat, amelyek a kommunizmust, mint politikai rendszert megszüntették. A Visztula menti változásokat mégis kiemeli az, hogy 1989 szeptemberében Lengyelországban alakult meg a szovjet blokk első nem kommunista kormánya.

Néhány hónap alatt a kelet-közép-európai totalitárius rendszerek kártyavárként dőltek össze. A lengyelországi események kétségtelenül meggyorsították a többi országban is a hasonló folyamatokat, bár az egyetlen megoldás, amelyet másutt is lemásoltak, a kerekasztal intézménye volt.

Kávássy János Előd

Keresztútnál

Magyarország saját helyi értéke a kelet-európai rendszerváltásban 1989 nyarán

1989 közepére a hidegháborús kéthatalmi szembenállás erőterében immár egyértelmű és alapvető változások mentek végbe, ám ez távolról sem jelentette térségünk, Kelet-Európa saját belső viszonyainak azonnali vagy automatikus megváltozását. A szuperhatalmi változásra – arra, hogy Ronald Reagan két adminisztrációja *de facto* megnyerte a négy évtizede húzódó fegyverkezési versenyt – a keleti blokk tömbje nem regionális szinten, hanem az egyes országok helyi szintjén reagált. A berlini fal 1989. novemberi leomlásával végképp sebességet, majd az 1990–91-es Öbölháborúval immár fókuszot is váltó események sodrában hajlamosak vagyunk mi, magyarok is elfeledni, hogy az adott történelmi folyamatban Magyarország, pontosabban a Magyar Népköztársaság kádári modellje kiemelt jelentőséggel és meghatározott szereppel bírt.

Egy viharosra fordult nyári délutánon, 1989. július 11-én, Ferihegyen landolt az *Air Force One*, s George H. W. Bush, az Egyesült Államok 41. elnöke szélben

és esőben állt a budapesti Kossuth téren összegyűlt tömeg elé. E történelmi látogatás egyik legemlékezetesebb pillanatában az időjárással szemben csatát vesztő amerikai elnök látványos, egyszerre spontán, színpadias és szimbolikus gestussal széttépte előre megírt beszédét és saját szavaival szólta¹ az ott összegyűltekhöz, illetve az élő tévéközvetítés legszélesebb nyilvánosságához. A generációk retinájába és lelkébe beleégett pillanat egyszerűségén túl kevesen értették meg, vagy értik mindmáig, hogy mindebben

¹ Mark Palmer budapesti amerikai nagykövet visszatekintése szerint: „Mire Straub [F. Brúnó – KJE] elnök úr megkezdte beszédét, akkorra már valóban megnyíltak az eget csatornái, az esőt ézengés kísérte. A tömeg, amely már vagy két órája várakozott, bőrig ázott, és Bush elnök személy szerint mondta nekem, hogy milyen szívmelengető élmény volt a számára azt látni, hogy a tömeg mégsem tárgított, hogy ezek az emberek kijöttek az üdvözlésére, hallani akarták őt. És én személy szerint nagyon büszke voltam az elnökre, mert úgy viselkedett, mint egy amerikai: spontán és őszintén. De nem akarta, hogy mindenki még jobban elázzon, összetépte a beszédét. Azt jelezve ezzel, hogy felejtjük el a protokollt, legyünk emberek. [...] Szívből sajnálom, hogy nem hallották [az elnök előre megírt beszédét – KJE], mert egy lelkesítő, érzelmeiktől átszótt, elgondolkodtató beszéd lett volna. Az elnök maga írta. Tele volt utalásokkal Kossuth Lajosra, az amerikai-magyar kapcsolatokra az elmúlt évszázadban, ismételt utalás volt a beszédben a magyarok szabadságvágyára és arra, hogy ez mit jelentett nekünk, amerikaiaknak. Az elnök beszélt volna a Magyarország iránti tiszteletről, a magyar bevándorlók hozzájárulásáról az Egyesült Államok életének valamennyi területéhez a zenétől és Bartóktól kezdve az atomfizikáig és Teller Edéig. Ilyen lett volna a beszéd.” Varsa István: Interjú Mark Palmerrel. *Amerika Hangja, Esti Híradó*, 1989.07.17. <http://www.osaarchivum.org/files/documents/press-room/2013/palmer/mark-palmer.pdf> (Utolsó letöltés: 2017. 11. 17.) Természetesen „az elnök maga írta” kijelentést erős kritikával kell kezelnünk. George Bush budapesti beszédét legvalószínűbben Curt Smith, az elnök egyik legismertebb beszédírója jegyezhetette.

benne volt mindaz, amit akkori helyi értékén túl a saját keresztútjához érkezett Magyarország jelentett.

A Budapestről a párizsi G7-es csúcsra távozó George Bush Lengyelországból – Varsóból és Gdańskból – érkezett Budapestre. Miközben Lengyelországba korábban már Nixon, Ford, Carter és Reagan is ellátogatott, Magyarországon ez volt az első alkalom, hogy az Amerikai Egyesült Államok elnökét fogadták. Korábban jobbára Kádár János ódzkodása miatt hiúsult meg Reagan budapesti látogatása, illetve egy esetleges budapesti csúcstalálkozó.² A lengyel oldalon önismerető, magyar oldalon (addig) egyedi látogatás azonban egyértelműen és összefüggően is ugyanazt a célt szolgálta: a jaltai világrend lebontásának *gyakorlati* megkezdését. George Bush még alelnökként (Moszkva számára egyáltalán nem mellékesen: egyszersmind a CIA korábbi igazgatójaként) már 1983 szeptemberében nyíltan megtagadta Jaltát,³ s most a

Ronald Reagan által újrateremtett amerikai világhatalom biztos tudatában adminisztrációja vezetőjeként alkalma nyílt arra, hogy korábbi szavait tettekkel bizonyítsa. Bush lengyel és magyarországi útja közvetlen módon kapcsolódott a „hamtramcki csomaghoz”, az elnök által 1989. április 17-én, a michigani kisváros lengyel-amerikai közössége előtt meghirdetett programjához,⁴ illetve ahhoz a koncepciójához, hogy „a hidegháborút ott kell befejezni, ahol elkezdődött”.⁵ Robert L. Hutchings, a nemzetbiztonsági tanács európai ügyekért felelős igazgatójának későbbi visszatekintése szerint: „Egyébként a budapesti látogatás karaktere nagyon más volt, mint a varsóié és gdańskié. Belpolitikailag a helyzet gyors ütemben változott, de nem volt olyan törekény, mint Magyarországon. A magyar vezetőség, miután Pozsgayt és Nyersset beemelték az elnökségbe, az ellenzék vezéralakjaival versengett, hogy kiderüljön, melyikük képes irányítani a reform folyamatát; nem az volt a kérdés, folytatódik-e az átalakulás, hanem hogy kinek a feltételei szerint. Nemzetközileg Magyarország mozgástere jóval nagyobb volt, mint

² Az amerikai részről először 1984 végén felmerült, majd a következő év elején kiszivárogtatott, vélhetően 1985 májusára tervezett esetleges budapesti Reagan–Kádár találkozó egyértelműen Kádár János elutasító magatartása miatt nem valósult meg. 1985 decemberében ugyan továbbra is nyitott kérdésként szerepelt egy lehetséges amerikai–magyar csúcs, immár 1986-ra tervezve, de ennek kapcsán Kádár továbbra is óvatosan fogalmazott: „csak organikus fejlődés lehetséges”, „nincs értelme a hirtelen, megalapozatlan ötleteknek”. Nicolas Salgo akkori budapesti amerikai nagykövét visszaemlékezése szerint Kádár maga hajlandó lett volna az USA-ba látogatni, de Michael Deaver, a fehér házi stáb második embere szerencsétlen módon ragaszkodott a május 8-i dátumhoz, holott tudniuk kellett (volna?), hogy május 9-én a Szovjetunióban a „győzelem napját” ünneplik, s így Kádár ezen dátumot biztosan nem fogadja majd el. MNL OL KÜM TÜK 4-13 002654/1 és 4-14 005831

³ Az 1983. szeptember 21-én Bécsben elhangzott beszédében Bush így fogalmazott: „Épp most érkeztem az Önök országának keleti szomszédságából [Budapestről – KJE], s ott az emberek arcán sóvárgást láttam; sóvárgást ugyanazon demokratikus szabadságjogok után, melyet az osztrák emberek élveznek. [...] amennyiben van is az emberi jogoknak bizonyos tiszteletben tartása Kelet-Európában, az csak a nemzetközi nyomásnak való ritka koncessziók formájában létezik. [...] Hadd szögezzem le,

oly tisztán, amennyire csak tudom: Jalta idején nem létezett egyezség Európa befolyási övezetekre való felosztásáról. [...] Európa egyetlen megosztását sem ismerjük el törvényesnek.” A MNL OL KÜM TÜK 4-19 004251-es anyagban külön jelzet nélkül szereplő dokumentumok és a *NY Times Bush Promises Aid for East Bloc States with Independence (Bush segítséget ígér a kelti blokk függetlenebb országainak)* című, 1983. szeptember 22-i cikke alapján. <http://www.nytimes.com/1983/09/22/world/bush-promises-aid-for-east-bloc-states-with-independence-vienna-sept-21-upi-vice.html> (Utolsó letöltés: 2017. 11. 17.)

⁴ A Szolidaritás *de facto* legalizálásának napján elmondott beszédében Bush nemcsak Lengyelországról, de egyben Kelet-Európáról és Európáról is szólt, ám a régió és a kontinens jövőjét elemezve Lengyelország mellett egyedül Magyarországot emelte ki. George Bush: Remarks to Citizens in Hamtramck, Michigan. 1989.04.17. <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=16935> (Utolsó letöltés: 2017. 11. 17.)

⁵ Bush mondatait Mark Palmer idézte. (Barabás János moszkvai ideiglenes ügyvivő jelentése Palmer moszkvai előadásáról, 1989. július 22-én a Moszkvai Állami Nemzetközi Kapcsolatok Intézetében. MNL OL 4-10 00625/6)

a geostratégiailag kulcsfontosságú Lengyelországa.”⁶ A néhai tanácsadó könyvében leírtak szerint 1989-re egyfajta fordított és békés 1956 lehetőségeként tekintettek: „És Magyarország, pontosan azért, mivel geostratégiailag kevésbé volt kritikus [a szovjetek számára – KJE], több mozgásterrel rendelkezett, mint Lengyelország a lehetőségek határainak tesztelésében, azon folyamatban, melyben a lengyelek aspirációinak új szintjét felmérték. Az elnök által nyilvánosan elmondottak éppen ezért jóval agresszívabbak voltak Budapesten, s a folyamatok felgyorsítását célozták, nehogy a pártvezetés félreformjai elnyomják a lengyelnél jóval kevésbé egységes ellenzéket.” Hutchings kiemeli, hogy a pártvezetéssel hivatalosan lefolytatott megbeszéléseken túl sor került más találkozóakra is, egyrészt Pozsgay Imrével, másrészt a magyar ellenzéki pártok képviselőivel.⁷ Utóbbiak

⁶ Robert L. Hutchings: *American Diplomacy and the End of the Cold War: An Insider's Account of US Diplomacy in Europe, 1989–1992*. Washington, Woodrow Wilson Center Press, 1997, 64–67.

⁷ E találkozókra az 1989. március 14-én még a Munkásárság országos parancsnokságát meglátogató, majd hrabali fricskaként március 15-én nyíltan az ellenzék (egy része) mellett demonstráló – ezzel kisebb diplomáciai incidenst előidéző – Mark Palmer zugligeti nagyköveti rezidenciáján került sor. Az egyiken Bush elnök, egy tolmács, Pozsgay Imre, az MSZMP köztársaságielnök-jelöltje és Kovács László külügyminiszter-helyettes vettek részt. A másikon került sor a Palmer által preferált ellenzéki szereplőkkel való találkozóra – Kónya Imre szerint ide, vele együtt, mintegy tíz fő volt meghívva. 1989. március 14-én Palmer Borbély Sándorral, a Munkásárság országos parancsnokával találkozáva azután érdeklődött, hogy majd a többpártrendszerben lehetnek-e a munkásőrök, illetve a tisztek más pártok tagjai; hogy hogyan vannak a munkásőrök felkészítve a „tömegek kezelésére”; valamint, hogy 1988. október 23-án volt-e, illetve 1989. március 15-re van-e készültség elrendelve. Mark Palmer másnapi nyílt fellépése kapcsán azután a State Department azt jelezte, hogy nagykövetük budapesti felvonulása a washingtoni külüggyel való egyeztetés nélkül zajlott, s így Palmer exponálódása az ellenzék mellett a nagykövet magánakciója volt. Magyar részről Várkonyi Péter külügyminiszter szűk körben kijelentette, hogy Mark Palmer március 15-i szerepvállalása magyar részről megengedhetetlen, s amennyiben a nagykövet részéről még egy hasonló lépésre sor kerül, úgy *persona non grata*ként ki kell utasítani

kapcsán fontos kitételezt jelent, hogy „dacára azon magyar észrevételnek, hogy az Egyesült Államok a budapesti értelmiségiekkel azonosított Szabad Demokraták Szövetségét favorizálja, az elnök minden igyekezetével azon volt, hogy elhatárolja magát bármely pártos állásfoglalástól a magyar belpolitikai vitákban.” Miközben ezen megbeszélések kapcsán megállapítja, hogy azok – a későbbi romániai és bolgár ellenzéki találkozókhoz hasonlóan – „nem voltak túl sikeresek”, összegzésében leszögezi, hogy „Bush látogatása mind Lengyelországban és Magyarországon szinte bizonyossággal állíthatóan hatással volt a rezsimre és az ellenzéki erők tárgyalásaiban az addig fontolóra vett változásokon való túllépésben.”⁸

Kevés kétségünk lehet afelől, hogy az ösztársadalmi átalakulást és az átmenetet annak minden szintjén és területén tudatosan szervező, alakító és irányító, vagy irányítani próbáló magyar kommunista vezetés az ellenzékkel folytatott politikai tárgyalásait nagyban befolyásolta mindaz, amit az MSZMP elitje a Bush-látogatásból tanulságként leszűrte, megértett és tényként elfogadott. Magyarország, pontosabban a hatalmon lévő vezetés és a vele szembenálló ellenzéki erők már keresztúthoz értek, amikor a Bush-adminisztráció a globális világrendet, s abban kiemelt helyen a keleti blokkot nyíltan saját keresztútjaik felé kényszerítette. A Berlini fal leomlása előtt Kelet-Európa lehetőségei e kettő metszetében jelentek meg, hol spontán, hol tudatos begyorsulásokkal/begyorsításokkal,⁹ miközben

az országból. MNL OL KÜM TÜK USA 4-1 1868/T és 4-10 00625/6

⁸ Hutchings *i. m.* 1997, 64–67.

⁹ A tudatos gyorsításhoz sorolhatjuk az NDK-s turisták „kiengedését”. Kovács László visszaemlékezése szerint valamikor 1989 júliusának második felében egy Horn Gyula irodájában spontán kialakult megbeszélésen tárgyalták meg a kérdést. Kovács szerint ő maga „belesöppent” a már folyó diskurzusba, ahol azután már nem a határ megnyitásának kérdéséről, hanem annak „hogyanjáról és mikorjáról” tárgyaltak. Horn Gyula külügyminiszterként mindezt saját felvesztéseként képviselte Németh Miklós felé, s arról első körben egy 5-6 fős kabinetülés tárgyalt, s csak azu-

a két folyamat, a lokális és a globális, nyilvánvaló kölcsönhatásban állt egymással, lévén, ha az egyik változott, az visszahatóan a másikban is mozgásokat eredményezett. Azoknak, akiknek esetleg kétségei lennének afelől, hogy ezt az akkor kialakulóban lévő új helyzetet minden érintett félnek szoknia kellett, hadd idézzem itt Brent Scowcroftot, Bush elnök befolyásos nemzetbiztonsági tanácsadóját: „Valószínűleg a Római Birodalom ideje óta nem volt olyan állam, mely az Egyesült Államok katonai és gazdasági erejével bírt volna. [...] Ez valójában már 1945-ben így volt, ahogy az első és második világháborúban az európai hatalmak kimerültek, vagy vereséget szenvedtek, de nem vált nyilvánvalóvá, a Szovjetunió nukleáris ereje miatt. De ez új, s valójában az Egyesült Államok nincs hozzászokva ehhez. Tudják történelmünk nagy részében fontos hatalom voltunk, de nem voltunk vezető hatalom abban az értelemben, hogy globális ügyekkel foglalkozzunk, vagy keretet adjunk a krízisekre adandó válaszoknak. Ehelyett biztonságban üldögéltünk két óceánunk mögött, s hagytuk az európaiaknak és másoknak, hogy eldöntsék, milyen konfliktusok alakulnak ki, milyen szabályokkal, mi pedig eldöntöttük, hogy beszállunk-e ezekbe, vagy sem. De nem mi alakítottuk a világban zajló viták keretét. És most, hogy azok, akik úgymond előttünk jártak – mint a britek, a franciák, s így tovább – eltűntek, egyedül vagyunk, s

tán döntött a kormány. Kovács László innentől már kétnaponta tárgyalt Kozma atyával, kérve, nyugtassák az NDK-sokat, hogy azok „ne törjenek ki”, illetve arra kérte az NSZK budapesti nagykövetét, hogy jelezze az NDK-s menekülteknek, hogy ki fogják engedni őket. Ezzel párhuzamosan a szovjetek kinyilvánították, hogy e kérdés számukra a két német állam és a Magyar Népköztársaság saját ügye. Végül Kovács két nappal a határnyitás előtti délután, egymást követően (másfél-két órán belül) tájékoztatta az NDK, az NSZK és a SZU nagyköveteit. Az NDK nagykövete, Oskar Fischer először saját, majd Erich Honecker személyes levelét hozta, követelve, hogy Horn állítsa le mindezt. A magyar választ Grósz Károly, Nyers Rezső, Horn Gyula, Kovács László és Thürmer Gyula együtt szerkesztették, és tudatosan csak a határ megnyitásának reggelén juttatták el az NDK nagykövetének.

nem igazán vagyunk hozzászokva ehhez a pozícióhoz. Másodsorban a világ sincs hozzászokva ahhoz, hogy egyetlen ország töltsen be ezt a szerepet – s ők maguk is igazodnak ehhez.”¹⁰ Magyarán, a *Pax Americana* kialakítása az USA vezetése számára éppúgy kihívást és történelmi kereszteződést jelentett, mint a világ összes többi országa és hatalma, köztük az alig tízmilliós Magyar Népköztársaság számára.

1989 közepén a saját globális vezető szerepét kialakító washingtoni vezetés részben iránykereső, részben iránymutató, illetve katalizátor szerepet szánt Magyarországnak Kelet-Európa átalakulásában, átalakításában. Bár Lengyelország hosszú távon nyilvánvalóan jóval fontosabb volt az amerikai politikusok és tervezők számára, mint Magyarország, az adott pillanatban mégis ez utóbbi saját helyi értéke volt a meghatározó. Figyelembe véve, hogy Hutchings szerint 1989 közepén az amerikai szakértők Lengyelország kapcsán még mintegy négy évnyi, maguk a Szolidaritás vezetői pedig jobbra hat évnyi (!) átmeneti időszakkal számoltak, a keleti blokk minden más országa pedig nyitott kérdést jelentett, a kádári paradigma foglyaként saját keresztútjaihoz ért Magyar Népköztársaság demokratikus átalakulása és/vagy átalakítása hatványozott regionális jelentőséggel bírt. Az általunk ma történelemként ismert és elemzett kelet-európai *regime change* végül igencsak gyorsra, s olykor igencsak véresre sikeredett eseményláncolatát csak utólag vagyunk képesek összefüggő rendszerként vizsgálni, előre mindez a saját teljességében beláthatatlan volt. E szempontból tekintve pedig érdemes észben tartanunk, hogy milyen aktuális helyi értékkel bírt mindaz, ami 1989 nyarán Magyarországon történt.

¹⁰ Brent Scowcroft előadása a nemzetközi kapcsolatokról a Michigani Egyetemen, 2006. szeptember 27-én. <https://www.youtube.com/watch?v=uTt03gy9iiQ> (Utolsó letöltés: 2017. 11. 17.)

Ljubov Shishelina

A nemzetiségi kérdés mint a tárgyalások új témája

A kelet-európai rendszerváltások idején sokan nyugtalanodtak a várható magyarországi és csehszlovák reformok, különösen az előbbieket miatt, mivel mindenki az 1956-os véres események megismétlődésétől tartott, amikor a társadalom két fele szó szerint falként indult meg egymás ellen. Ezért minden érdekes volt: az átmenet mechanizmusa, a hatalom és az ellenzék kerekasztalának összehívási elve, a fegyverek kérdése, amiket az államapparátus dolgozóinak egy része birtokolt, a szovjet csapatok kivonásával, a KGST sorsával, az államközi jogalapok fenntartásával és nem utolsósorban a nemzetiségi kérdéssel, a politikai pártok összeurópai együttműködésével, az EU-hoz, a NATO-hoz, a Nyugat-európai Unióhoz való viszonytal kapcsolatos álláspontok. Ez részint segített elemezni a szituációt és javaslatokat kidolgozni a külpolitika terén, de nem kisebb mértékben mintául is szolgált a saját belső reformjaink levezetéséhez.

A Románia és Magyarország közötti konfliktustól való félelem, amit az váltott ki, hogy a Varsói Szerződés ellenőrzése megszűnt a régió felett, komoly aggodalmakat keltett a szovjet szakértői körökben. Egyre több megrendelés jött olyan kutatásokra, amelyek az Európa köze-

pén potenciálisan kialakuló nemzetiségi alapú konfliktusszituációk vizsgálatára irányultak. Mivel azonban a Szovjetunió már nem tudott hatást gyakorolni a kialakuló helyzetre, ráadásul fiaskót szenvedett saját nemzetiségi politikájában, nem maradt más lehetősége, mint tudomásul venni az új irányzatokat, vagy pedig tanulmányozni őket a saját tapasztalat szélesítése céljából. Az egyik ilyen „kutatási terület” az 1980-as évek végén a szovjet – később ukrán – Kárpátalján kialakult helyzet volt.

A nyolcvanas évek végére Gorbacsov kezéből egyre inkább kicsúsztak a soknemzetiségű állam irányításának szálai, a szovjet tagköztársaságokban porondra léptek és megerősödtek a szuverenitásért, a központtal (Moszkvával) fennálló eddigi kapcsolatok felülvizsgálataért küzdő mozgalmak. A köztársasági fővárosok és a szövetségi központ viszonyában növekvő problémát a főtítkár és a környezete úgy gondolták orvosolni, hogy átdolgozzák a szövetségi szerződést, és kidolgoznak egy új viszonyrendszert az Unió tagállamai között. Így 1991-re megjelent a Szuverén Államok Szövetségének tervezete, amelyet tanulmányozásra elküldtek mind a 15 tagköztársaságnak. Leonid Kravcsuk, Ukrajna Legfelsőbb Tanácsának Elnöke 1991. június 27-én aláírta a *Határozat a Szuverén Államok Szövetségének szerződéstervezetéről* című dokumentumot. Ilyen háttér mellett magukban a bonyolult összetételű köztársaságokban is centrifugális folyamatok bontakoztak ki. Egyikük Ukrajna Kárpátontúli területével volt kapcsolatos. Kárpátalja akkortájt a Szovjetunió legsűrűbben lakott régiói közé tartozott. Ukrajna részévé a második világháború után lett, mindezt az USZSZK *A Kárpátontúli Ukrajna viszszaátalakítása Szovjet Ukrajnához* című 1945. június 30-i törvény rögzítette.

Ilyen határozatot még 1944. november 26-án hozott a Kárpátontúli Ukrajna népi küldötteinek kongresszusa, amely azután ült össze, hogy a területet a 4. Ukrán Front csapatai birtokba vették. 1946. január 22-én a Kárpátontúli Ukrajna az USZSZK Kárpátontúli területévé alakult. Itt a nemzetiségi kérdés mindig szorosan összefonódott a nemzetközi viszonyokkal,¹ a szocialista országok határ menti együttműködéséről szóló programok gyakorlóteréül szolgált, aminek következtében a területen történő eseményeket gyakorlatilag mindig – bárhová is tartozott a történelem során – minden olyan állam feszült figyelemmel kísérte, amelyek határai itt futottak össze, és lakosságuk hasonlóan soknemzetiségű volt.

Ha az utolsó „szovjet” népszámlálás adatait nézzük – amit 1989-ben tartottak –, a terület legnagyobb „nemzeti kisebbsége” a magyar volt. A nem hivatalos adatok szerint az ún. belső etnomigrációt is figyelembe véve – ami a vegyes házasságból született gyerekek önkéntes nemzetiségfelvállalásával és egyéb faktorokkal magyarázható – a magyarok létszáma akkoriban 160 és 180 ezer közé esett, miközben a Kárpátontúli terület összlakossága 1 millió 258 ezer főt tett ki. A magyarok többé-kevésbé egy tömbben éltek és élnek ma is Kárpátalján, ami Magyarországgal közvetlenül határos. Innen érthető az is, hogy miért érdekelte mindig az országot a kárpátaljaiak sorsa és életkörülményei. Akkoriban mindezt a budapesti kormány különösen nyilvánvalóvá is tette. Ezzel volt összefüggésben a Magyar Köztársaság lapjaiban megjelenő, az ukrán földön élő honfitársaik életét megvilágító publikációk számának jelentős növekedése.

¹ Kárpátalja lakosságának nagy részét ukránok alkotják – körülbelül 977 ezren. Ezenkívül többé-kevésbé tömören kb. 156 ezer magyar, 30 ezer román, 7,5 ezer szlovák, 3,5 ezer német, 516 cseh, 290 bolgár, 690 lengyel élt itt. Minden más, a terület szempontjából „nem hagyományos” nemzetiséget is beleértve (mint a kínaiak, az olaszok) 76 nemzetiséget lehet összeszámolni.

A szovjet *peresztrojka* előterében lendületesen fejlődő magyarországi demokratiszási folyamatok lehetővé tették, hogy a magyar kisebbségek kérdését nyíltan felvessek, össznemzeti üggyé és megvitathatóvá tegyék. Így Magyarország miniszterelnökének, Németh Miklósnak az 1989. márciusi moszkvai látogatása során a magyar kormány feje a kétoldalú kapcsolatok problematikájának széles köréből külön kiemelte a szovjetunióbeli magyar nemzeti kisebbségek kérdését: „...a figyelmünket jórészt a globális világproblémák megoldása köti le, de mi természetesnek tartjuk, hogy minden nép keresi a helyét az új világban, őrzi értékeit és küzd a fennmaradásáért. A pozitív változásokat, amelyek a Szovjetunió területén élő magyar nemzeti kisebbség helyzetében tapasztalhatók, nagyon örömdetesnek tartjuk ebből a szempontból is.”² A kárpátaljai magyar nemzeti kisebbségről való gondoskodás jogának mintegy megerősítéseként ugyanez év márciusában Kárpátaljára látogatott Grósz Károly, akkoriban az MSZMP KB főtitkára, májusban pedig Paskai László bíboros, majd októberben a Magyar Köztársaság ideiglenes elnöke, Szűrös Mátyás, végül 1990 szeptemberében Magyarország államelnöke, Göncz Árpád is. A magyar államfő látogatása nem kis szerepet játszott a magyar kisebbség nemzeti tudatának megszilárdításában, annál is inkább, hogy az ukrán és a magyar kormány közötti tárgyalások keretein belül került rá sor. Ezzel kezdetét vette a lényegében új típusú regionális közeledés, amely impulzust adott a kelet-európai folyamatok terjedéséhez.

A ’80-as évek végén a lakosság életminősége tekintetében a terület gyakorlatilag a teljes elmaradottság képét mutatta, leginkább a háború előtti szociális sztenderdek szerint élt. Mindent összevetve azonban, bár voltak „gyenge” és „erős” pontjai, a kárpátaljai magyar nemzeti kisebbség

² *Pravda*, 1989.03.04. [Németh Miklós látogatásáról, valamint az ott elhangzottakról részletesen beszámolt a *Népszabadság* is. Az idézett mondatot lásd: Németh Miklós: A szövetség erősítésének óriási lehetőségeit látom. *Népszabadság*, 1989.03.04. 3.]

helyzetét az adott pillanatban „átlagos kelet-európainak” lehet tekinteni. Itt például megoldották a nemzeti nyelv használatának számos kérdését, amire a szlovákiai és romániai kisebbségek csak vágyakozni tudtak. 1989-ben Kárpátalján 85 magyar tanítási nyelvű iskola volt. Ezek közül mindössze 35-ben volt nem magyar nyelvű osztály is,³ 51 iskolában csak magyar nyelven folyt az oktatás. Néhány szakközépiskolában szintén volt magyar nyelvű osztály.⁴ 1963-ban az Ungvári Állami Egyetemen megalakult a Magyar Filológiai Tanszék. A magyar hallgatóknak jogában állt, hogy a felvételi vizsgát más szakon is anyanyelvükön tegyék le, még ha nem is volt magyar évfolyam. Az egyetem bázisán 1989 novemberében Ungváron megnyílt az első kelet-európai hungarológiai központ, amelynek feladatai közé tartozott a vidék történelmének, hagyományainak, irodalmi örökségének tanulmányozása. A központ a magyar tanítási nyelvű iskolák oktatási programjának koordinátora is volt. A magyar iskolákban a történelem és az irodalom oktatása olyan tankönyvekből folyt, amelyeket az Ungvári Egyetem Magyar Tanszéke és az Ungvári Hungarológiai Központ dolgozott ki, azonban olyan tankönyvek kiadását, melyek Kárpátalja korabeli történelmét tükrözték volna, meggátolták a helyi és a köztársasági népoktatási osztályok.

Újabb problémákat szült az USZSZK területén élő összes nemzetiség számára az 1989-ben az Ukrán Parlament által elfogadott törvény (*Az ukrán nyelv államnyelvi státuszáról a köztársaság területén*). Többek között ahhoz a három nyelvhez, amit eddig oktattak a területen (anyanyelv, orosz, idegen nyelv) hozzáadódott az ukrán nyelv kötelező oktatása. Eddig a szláv nyelvek hasonlósága okán a magyar lakosság remekül boldogult az uk-

rán „konyhanyelvi” szintű ismeretével. A nyelvtörvény elfogadásával újabb feszültségek alakultak ki, amit sokszor az okozott, hogy más, magyarellenessnek minősíthető esetek kísérték. Ilyen volt például a szovjet időkben is létezett orosz-magyar utca- és településnév-táblák lecserélése ukrán nyelvűekre.

A Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség (továbbiakban KMKSZ) 1989. február 26-án alakult. Ahogy az alapszabályzatban megfogalmazódott, a KMKSZ a kárpátaljai magyarok érdekeinek védelmezőjeként lépett fel, a magyar nemzetiséget a magyar nemzet elválaszthatatlan részének tekintette. A szervezet célja a Kárpátalján élő magyar nemzetiség kultúrájának, nemzeti hagyományainak, anyanyelvének megőrzése és ápolása, anyanyelvi művelődésének és oktatásának elősegítése, valamint az e célokkal kapcsolatos érdekek védelme. A KMKSZ egyik szekciója „történelmi-helytörténeti” tevékenységet folytatott. Irányítása alatt kezdődött meg az a munka, amely Kárpátalja történetének „fehér foltjait” volt hivatott felderíteni. Többek között rekonstruálták a sztálini repressziók áldozataul esettek és az 1944 őszén deportáltak listáját.⁵ A KMKSZ követelte, hogy tegyék lehetővé Kárpátalja új történelemtankönyvének kiadását, amelyet Váradi Sternberg János professzor vezetésével készített el egy történészcsoport. Legnagyobb akciójuk mégiscsak annak az eszmének a felélesztése és propagandája volt, hogy teremtsék meg a 150-160 ezres magyarság autonómiáját Beregszász központtal, melynek lakosságát abban az időben 75-80%-ban magyarok tették ki. Ez a gondolat az 1990-es évek fordulóján a kárpátaljai sajtó központi témája volt, a magyar lakosság kulturális, gazdasági és politikai függetlenségének nem kevés támogatót és ellenzőt szerezve.

³ Ukrán és orosz iskolákon kívül a területen volt még 16 moldáv (román) iskola és tervezték 2 német nyelvű oktatási intézmény megnyitását is.

⁴ A Szovjetunió középszintű oktatásának egyik formája, amikor is a 9. osztálytól (nyolc osztály elvégzése kötelező volt) a diákok további 4 évig tanulhattak, és az érettségi mellé szakmát is kaptak.

⁵ A Dupka György újságíró által készített szociológiai kutatás adatai szerint 1944 őszén Kárpátaljáról a Vörös Hadsereg más lakosokkal együtt nem kevesebb, mint 10 ezer magyar nemzetiségű embert – főképp férfiakat – deportált.

Nincs egységes felfogás abban a vonatkozásban, hogy mikor született meg az autonómia eszméje; világos, hogy nem az 1990. április 26-i, *A polgárok autonómiát alkotó jogairól* szóló szovjet törvény következményeképpen.⁶ A magyar újságok már 1989 nyarán-őszén írtak a „Kárpátalján végigszántó autonómia eszméjéről”, ez éppen egybeesett a hazai nemzetiségi kisebbségek és a szomszédos országok magyar kisebbségi autonómiáinak gondolatával, ami több magyarországi párt választási programjában is felmerült. Összességében Moszkva nem gátolta az események ilyen fejlődését, mivel maga is a szocialista országok határain átívelő együttműködés fejlesztését célozta meg. A kárpátaljai autonómia gondolata elhangzott egyebek mellett 1989 októberében Beregszászon az Ilyés Gyulának emelt emlékmű felavatásán is, amelyen a magyar állam részéről Szűrös Mátyás, a Magyar Köztársaság ideiglenes elnöke vett részt.⁷ A szovjet újságok csak arról tudósítottak röviden, hogy a magyar elnök delegációja meglátogatta a szovjet Ukrajna Kárpátontúli területét. Moszkvai szakértők értékeléseiben – többek között a Bogomolov Intézetben is – az a nézőpont dominált, hogy olyan autonómia létrehozása, ami magába foglalja Kárpátalja Beregszászi, Munkácsi, Ungvári és Nagyszőlősi járásait, valóban szolgálhatta volna a magyar kultúra, nyelv, hagyományok megőrzését a régióban. A vidék nemzeti újjászületésének eszméje jótékony hatással lett volna a táj általános gazdasági felvirágzásának folyamatára, és elősegítette volna, hogy a regionális együttműködés szélesebb közép-európai együttműködéssé fejlődjön. Ezért fogadták nyugodtan ilyen háttér mellett a magyar államelnök perspektivikus ötletét az ún. Keleti pentagonálé létrehozásáról, amibe beletartoztak volna Ma-

gyarország és Szlovákia keleti megyéi, Ukrajna Kárpátontúli területe, Erdély és a Vajdaság. Moszkvában megértették azt is, hogy területi szempontból a Szovjetunió egységét nem veszélyezteti a magyar nemzeti-kulturális autonómia létrehozása Kárpátalján. A rendkívül bonyolult nemzetiségi-területi összefonódás miatt, ami a területre mindig is jellemző volt, még a legalaposabban átgondolt határvonal-vezetés is magyarok ezreit hagyta volna ugyanis a „magyar sziget” határain kívül.

A kárpátaljai magyarság érdekérvényesítése szempontjából kulcsfontosságú volt a helyi közigazgatásban és pártnomenklatúrában való részvétel. Még azonban azokon a településeken is, mint például Beregszász, ahol a magyar lakosság létszáma elérte a 80%-ot, a pártmunkások és más vezető *nomenklatura* tagok között a magyar nemzetiségű személyek aránya csupán 50-70% volt. Ezért „nemzetiségi-nek” nevezett probléma a szovjet időkben inkább a *nomenklatura* elleni küzdelem problémája volt. A harc ilyen jellege miatt a területen megfigyelhető volt az a tendencia, hogy a magyar és ruszin mozgalmak egyesüljenek Kijev és a *nomenklatura* ellen. Így a '80-as évek végén, '90-es évek elején Kárpátalja „politikai arculatát” az adminisztratív és *pártnomenklatura* (akit akkoriban konzervatívként lehetett jellemezni), a *peresztrojka* idejének összuzukrán nacionalista mozgalma (RUH), a KMKSZ és Kárpátaljai Ruszinok Társasága érdekeinek összeütközése és küzdelme határozta meg.

Ilyen körülmények közepette jelent meg a KMKSZ felhívása az SZKP KB főtitkárához, Mihail Gorbacsovhoz azzal a kéréssel, hogy a kárpátaljai magyarok kapjanak kulturális autonóm státuszt. Moszkva reakciója az volt, hogy egy sor szakértőnek, többek között a Bogomolov Intézetnek megbízást adott, hogy a helyszínen tanulmányozza a helyzetet, és annak elemzése után tegyen javaslatokat az Ukrajna Kárpátontúli területén kialakult szituációt illetően, amelyekhez igazodni lehetne.

⁶ A Szovjetunió 1990. április 26-án elfogadott 1457-I. számú törvénye a Szovjetunió és a Föderáció szubjektumai közötti hatáskörök szétválasztásáról, 1990/19, 329.

⁷ Lásd: Illyés-szobrot avattak Beregszászon. *Népszabadság*, 1989.10.16. 4.

Az Orosz Tudományos Akadémia Európa Intézetét (IE RAS) 1987-ben alapították, még a Szovjet Tudományos Akadémia keretein belül. Akkoriban az intézet megalapításában szerepet játszott a Szovjetunió növekvő érdeklődése az európai régió iránt. 2011 óta az Intézet a Globális Problémák és Nemzetközi Kapcsolatok főosztály része az Orosz Tudományos Akadémián belül. Az Intézet multidiszciplináris kutatási megközelítést alkalmaz, míg az európai kutatás főbb területei a következők: politikai és gazdasági integrációk, külügyi, katonai és biztonságpolitikai, szociális, civilizációközi, vallási és politikai problémák. Ezen túlmenően az Intézet beható kutatást végez az európai országok és régiók szintjén (beleértve Közép- és Kelet-Európát), csakúgy, mint az európai integrációs folyamatot illetően. Emellett az európai biztonságpolitikai vonatkozású és a konkrét országokat érintő kutatások képezik kiemelt tevékenységi körét. A kutatások jelentős részét előrejelzések létrehozására szánják. Az ilyen jellegű eredmények gyakorlati következtetéseket és ajánlásokat tartalmaznak, amelyeket az Intézet számos címzettnek juttat el rendszeresen, többet között az Orosz Föderáció hivatalos szervei részére is. Az Intézet publikációs tevékenysége jelentős: az 1990-es évektől rendszeresen kiadják az *IE RAS Jelentés* kiadványt, 2000-ben pedig a negyedéves *Kortárs Európa* kiadványt alapították. 2007-ben egy kollektív monográfia sorozat került elindításra, *A Régi Világ – az Új Idők* címmel, amely jelenleg már 14 kötettel rendelkezik. Az Intézet jelenlegi igazgatója Dr. Alexei Anatoljevics Gromiko. Az intézet 2017-ben ünnepelte fennállásának 30. évfordulóját, ennek alkalmából az *IE RAS Jelentés* kiadványukban az Európai Unió új Globális Stratégiáját elemezték. 2017 október 17-én ünnepélyes találkozóra került sor az Intézetben, megemlékezve megalapításának 30. évfordulójáról.

Meg kell hagyni, hogy helyi szinten (Kárpátalján) a magyar kulturális közösség kezdeményezését ellenségesen fogadták. A helyi igazgatási szervek dolgozói bujtogatásnak érezték ezt, és Moszkva törekvéseivel szemben – miszerint adekvát és hatékony megoldást kell találni – obstrukcióba kezdtek. Nem maradt tétlen a RUH sem, amely (mint végül kiderült) kampányt kezdett egyidejűleg a moszkvai vezetés és a helyi közösségek nyomatékos elkülönülési törekvései ellen is.

Elvileg Moszkva kész volt elemezni és megvizsgálni a Szovjetunió Kárpátontúli területének magyar és más nemzetiségű kisebbségének kérdését, annál is inkább, hogy ezeket a kérdéseket nem egyszer megvitatták a Szovjetunió és Magyarország, illetve Magyarország és Ukrajna vezetésének különböző szintű kétoldalú találkozóin. Az SZKP KB különböző profilú osztályaitól és a szovjet Külügyminisztériumtól többször érkeztek felkérések analitikus és pontosító jellegű kutatásokra Kárpátalja nemzetiségközi és szociális-politikai helyzetét illetően. Az ország legmagasabb szintű irányító szerveit érdekelték azok a megoldási lehetőségek is, amelyeket a nyugat-európai országokban és szerte a világban alkalmaztak a nem-

zetiségi kérdések megoldásánál a háború utáni új határokkal kapcsolatban. Érezhető volt, hogy ebben a szférában még komoly munkára van kilátás, e kikerülhetetlen problémakör terén a Szovjetuniónak még ki kell dolgoznia a stratégiai nézeteit. Az adott kérdésben hozott döntéseket a Szovjetunióban azonban rohamosan fejlődő országos méretű események határozták meg. Az 1991 augusztusában végbement moszkvai események után, amelyek a történelemben a GKCSPP-puccs⁸ nevet kapták, a Szovjetunió saját politikai stabilitásának problémájával volt elfoglalva, a szövetséges köztársaságok pedig igyekeztek minél több hatalmat a kezükbe kapartani. Ennek következtében a kárpátaljai magyarok autonómiájának kérdése teljesen átkerült előbb az USZSZK, majd pedig – az orosz, a belorusz és az ukrán köztársaságok vezetőinek Belavezsszkájában történt találkozója után – Ukrajna kompetenciájába. Így elszalasztották az esélyt az óhajtott megoldás mihamarabbi elérésére, és az ügy teljesen kikerült az Oroszország és Magyarország között tárgyalási folyamatból.

(Orosz nyelvű eredetiből fordította:
Teveli Agnia)

⁸ GKCSPP: Rendkívüli Állapot Állami Bizottsága.
(A fordító megjegyzése)

Tudósító a rendszerváltásban

Beszélgetés Georg Paul Heftyvel

Az 1947-ben, már a németországi Pfarrkirchenben született Georg Paul Hefty (Hefty György Pál) a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (FAZ) c. német napilap vezető szerkesztőjeként vált ismertté a magyar közvélemény előtt. 1986 és 1993 között a FAZ magyarul beszélő tudósítójaként élte át a rendszerváltást. 2016 novemberében Berlinben beszélgettünk vele tapasztalatairól, a pártvezetés reformer szárnyáról és a kezdetben alig látható ellenzékéről, Antall József szerepéről és 1956 újraértékeléséről a rendszerváltás korában.

Ha azt a szót hallja, rendszerváltás, mit nevezne meg kezdőpontnak?

A rendszerváltás tulajdonképpen '56-tal kezdődött. A németországi magyarok tekintetében elegendő, ha a Kastl-i iskola példáját említjük, ami az otthon győzedelmeskedő kádári diktatúra ellenpontjaként is felfogható. Nem fegyveres ellenállást jelentett, hanem hitet abban, hogy a rendszer nem fog örökké tartani, érdemes a gyermekeinket úgy nevelni, hogy egyszer majd Magyarországon is tudjanak élni. A német nyelv mellett tanulják meg a magyart is, hogy képesek legyenek létezni a két világ között. A '70-es évek végétől, '80-as évek elejétől a magyar politikában is kezdte felütni a fejét egy addig lappangó gondolat: a német-magyar kapcsolatokat abba az irányba kell fejleszteni, hogy az Magyarország kibontakozásához hozzájárulhasson. A magyar külügyi vezetés a német kapcsolatokon keresztül próbált a világgazdaság folyamataiba kapcsolódni. Ez sikerült. A németek pozitívan tekintettek a szocialista bloknak arra az országára, amely kereső módon, kevésbé a hidegháborús logika mentén próbált tájékozódni. A magyar-német kapcsolatok tekintetében kulcsszereplő volt Horváth István nagykövet. Jómagam 1981-től dolgoztam a *Frankfurter Allgemeine Zeitung*nál, és 1985-ben jártam először hivatalosan, e minőségemben Magyarországon. Mint tudósító, az Országgyűlés üléseire is bejárhattam.

Ekkortájt ismerkedtem meg Pozsgay Imre sajtósával, aki elmondta nekem az elképzeléseiket. Ezt magamnak úgy kommentáltam, hogy ezek az emberek „az életükkel játszanak”. Ugyanis kisebb kitérőkért is voltak már felelősségre embereket a kommunista Magyarországon.

Ekkor még nem a pártvonalon, hanem a Hazafias Népfront és személyesen Pozsgay tekintetében éreztem változást. Minden változásnak megvannak a személyes vonatkozásai: az sosem pontosan kimérten, kémiai kísérletként játszódik le, mindig vannak haszonélvezői. Pozsgay becsvágyó ember volt. A párt – a maga szempontjából – legostobább húzásainak egyike volt, hogy őt a Hazafias Népfront elnökévé tették. A szervezetet ugyan parkoló pályának szánták Pozsgay számára, azonban az ő kezében eszközözé, és egyben a párt vezetésétől eltérően gondolkodó csoportosulások gyűjtőhelyévé vált. A Népfrontnak ráadásul újságja is volt, az évről évre polgárabb jellegű *Magyar Nemzet*, amely Pozsgay regnálásától kezdve kifejezetten offenzív lappá vált. Az volt az érzésem, hogy Pozsgay körének az a célja, hogy a Népfront szerepét növeljék a párttal szemben. Hogy ennek mi a végső kifutása, azt akkor még nem lehetett látni; talán csak az, hogy Pozsgay visszatérhessen a párt legfontosabb vezetői közé (ahogy végül meg is történt). Ők sem rendszerváltásban gondolkodtak.

A parlamenti tudósítói munkája során mennyire voltak érzékelhetőek a változások?

1985-től bekerülhetett néhány párttól független jelölt az Országgyűlésbe. Ebben éreztünk változást. Gyakoribbak lettek az ülések is. Az ellenzékből persze nem lehetett sokat látni, egyetlen kivétel volt: Király Zoltán. A széke az én páholyom előtt volt, elkezdtünk beszélgetni, hamar baráti kapcsolatba kerültünk. Nélküle sokkal „álmosabb” lett volna az a parlament. Ekkor még a katolikus kanonokok és protestáns püspökök is a hatalommal való teljes megalkuvással szólaltak fel – így volt ez 1988 decemberig, amikor Kádár és az egyházi vezetők találkozásán Seregély István bátor fellépést tanúsított.

Visszatérve Pozsgayra: meglepőnek találta a hozzáállását?

Igen. Főleg, mert a német politika Helmut Schmidt kancellársága alatt (1974–1982) nem igazán tudta, hogy viszonyuljon Közép-Európához. A németek attól féltek, hogy ha támogatják a közép-európai országok törekvéseit, akkor szembekerülnek a Szovjetunióval. Ezt az álláspontot Helmut Kohl is osztotta, ebben az értelemben folytatta elődje külpolitikáját. Ő is úgy gondolta, hogy Németország újraegyesítéséhez a kulcs Moszkvában van, így aztán magasabb szinten egyáltalán nem tartották a kapcsolatot a változásra törekvő közép-európai mozgalmakkal. Bár jóindulatúan tekintettek rájuk, nem volt semmi közük a lengyel vagy magyar fejleményekhez – pedig Magyarország sokkal több dologra volt hajlandó, mint amit a németek el tudtak képzelni. Hogy figyelem háruult Közép-Európára, az elsősorban Horst Teltschiknek, Kohl külpolitikai tanácsadójának volt köszönhető, akiben több érzékenység és fantázia volt, mint az egész külügyben együttvéve. Teltschik nyitott volt a térség iránt, ám nem volt operatív irányító helyzetben. A Kohl-féle kormányzás nem volt központosított,

a diplomáciai feladatok egyértelműen a külügyminiszterhez, a koalíciós partner legerősebb miniszteréhez, a népszerű Hans-Dietrich Genscherhez tartoztak, aki inkább azért tett meg mindent, hogy mindenhol szeressék – politikailag fogalmazva: hogy enyhüljenek a blokkok közötti feszültségek.

A német diplomácia mikor kezdett jobban odafigyelni a térségre?

A Horn Gyula–Alois Mock-féle drótsövény-ollózás ellenére szinte semmi sem változott, legalábbis a határnyitásig. 1989 augusztusában a német külpolitika még ott tartott, hogy a Varsói Szerződést valamilyen formában fenn kell tartani, miközben Horn Gyula magyar külügyminiszter – a kommunista országokból egyedüli meghívottként – már a NATO-delegációk ülésén jelent meg 1988 decemberében. A német politika az 1989. november 9-ei eseményekre sem volt felkészülve, sokáig rosszul értékelte a lengyel fejlődést, II. János Pál pápa jelentőségét, és a magyar változásokat is. Még abból sem következtek semmire, hogy 1989. október 23-án a Magyar Népköztársaságból Magyar Köztársaság lett. Liberalizálódásként értékelték, de nem egy nemzeti, majd kontinentális rendszerváltás lehetőségként.

Mikortól vált láthatóvá a magyar ellenzék bármelyik csoportja külföldön?

Mit nevezünk ellenzéknek? A népiek egyáltalán nem voltak láthatóak külföldön. Lehet, hogy voltak kapcsolódási pontjaik például az emigráció bizonyos köreihez, de Németországban, a német politikában nemigen játszottak szerepet. Részben azért, mert a magyar emigrációnak ekkor már semmilyen hatása nem volt a politikára, Kastl jelentősége is csökkent – a Willy Brandt-féle „keleti politika” belpolitikai szempontból jelentéktelenné tette a különböző emigráns szervezeteket. A Nyugaton látható, megjelenő ellenzék a bal-liberálisnak nevezhető volt.

Déry Tibor munkája régóta ismert volt. Akkor terjedt el Konrád György, Haraszti Miklós, Kószeg Ferenc, Dalos György neve – főleg a szociálliberális körökben. Először könyveik jelentek meg, majd különböző ösztöndíjakkal ők maguk is. Az ellenzék megítélése kettős volt: annak mindenki örült, hogy magyar írók, kritikusok publikálhatnak Németországban – ugyanakkor ez kérdéseket vetett fel: ez vajon valóban ellenzék, vagy az otthoni rendszer által „generált” társaság, akiknek engedi a publikálást vagy utazást a hazai hatalom? A későbbi fórumosokat egyáltalán nem ismertük, én Antall Józsefet is – még múzeumigazgató korában – csak O’sváth György révén ismertem meg. Utóbbi a CDU-ban tevékenykedett (fiatalkorából ismerte Kohlt is), és korábban én is a kereszténydemokrata frakció munkatársaként dolgoztam. Antallt nagyon érdekes, széles látókörű embernek ismertem meg. Olyan lehetősége volt, ami egy politikusnak demokráciában nem adódik. Harminc éve volt arra, hogy művelődjön, felkészüljön az általa áhított szerepre, anélkül, hogy pártharcokban fecsérje el az idejét. Orvostörténeti állását arra használta fel, hogy elmélyedjen európai és világpolitikai kérdésekben, komoly tudástárat halmozzon fel a történelemből. A sors viszont nem engedte meg, hogy mindezt sokáig kamatoztassa: hamarosan beteg lett, így hosszú ideje nem volt arra, hogy meghatározza a magyar politikát.

Ön azt mondta az előbb, hogy Antall tudatosan készült a szerepre – és ezt a különböző visszaemlékezések és saját szavai is megerősítik. Az ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a diktatúrában ennek a pályának a befutására nem lett volna mód. Mi lehetett az oka, hogy nem vett részt tevékenyen a különböző ellenzéki mozgólódásokban, és csak nagyon későn, az Ellenzéki Kerekasztal-tárgyalásain lett ismert a nyilvánosság számára?

Az nem teljesen igaz, hogy nem volt ellenzéki tevékenysége. Volt egy rendsze-

resen összejáró baráti köre, megvoltak a maga kapcsolatai. Persze annak a veszélye nagy volt, hogy az illetők időközben beleöregednek, és a rendszer nem változik meg. Minden rendszernek megvan ugyanakkor a dinamikája: egyszer mindegyik – akármilyen diktatúráról beszélünk – elfárad, és az ellenzéknek nagyobb mozgástere nyílik. Antallék ezt érezték. Kulcs volt ebből a szempontból Kádár öregedésének, majd utódlásának kérdése. Azt is lehetett tudni, hogy akárki lesz az utód, nem fogja ugyanúgy csinálni.

Az lehetséges, hogy Antall egy esetleges komolyabb ellenzéki tevékenységgel nem akarta „koptatni” magát?

Megfordítanám a kérdést: ki tartozott ahhoz a „jobboldalinak” nevezhető polgári ellenzékhez, amely fel tudott mutatni valamit, mondjuk 1985-ben? Mit kellett volna csinálnia? A „kapudöngetésnek” nem lett volna semmi értelme. Így megmaradt az állása, amelyet a cél érdekében felhasználhatott. Ha a lakitelekieket megnézzük, Lezsák Sándor a legbátrabb emberek egyike volt – de a vezető szerepre nem lett volna alkalmas.

A lakiteleki eseményeknek mekkora híre volt?

Lakitelek is csak a Pozsgay-féle reformpróbálkozások fénytörésében jelent meg. Nekünk nem az volt a benyomásunk, mintha az ellenzék ezt kiharcolta volna, hanem úgy tűnt kívülről, hogy Pozsgay engedélyezte ezt, és ő is a mozgató személy.

Nagy Imre újratemetése a rendszerváltás egyik szimbolikus eseménye. Ezt már az ellenzék harcolta ki, ellenzéki erők vettek részt a lebonyolításában, ráadásul ’56 újraértékelését is magával hozta. Ez hogy látszódott akkor?

Lehet persze vizsgálni az ellenzék szemszögéből is, de Nyugaton akkor nem így tekintettek rá, hanem a rendszer tisz-

tulásának bizonyítékeként. Aki megélte 1956. október 6-át, Rajk László újrátemetését, az el tudta képzelni azt, hogy Nagy Imrét is lehet úgy rehabilitálni, hogy a rendszer megmarad. Nagy Imre lánya 1988–89-ben nagyjából azt a szerepet játszotta, mint Rajk Júlia 1956-ban. Mindketten elsősorban saját hozzátartozójuk rehabilitálását akarták. A 301-es parcellában még rendszeresen szétverték a megemlékezni vágyó hozzátartozókat akkortájt. Én nagyon sokat mozogtam ekkor Budapesten, nyilatkoztam is itt-ott, voltak, akik felismertek az utcán járva. Utólag nagyon csodálkozom azon, hogy senki nem keresett fel akkoriban – mondjuk 1988-ban –, mint nyugati újságíró, hogy menjek el például a 301-es parcellába. Nem hívta fel a figyelmemet rá senki. Nem beszéltek az '56 után kivégzettek sorsáról. De aki odament emlékezni, az se feltétlenül rendszert akart dönteni, hanem egy kegyeleti aktust hajtott végre.

A Nagy Imre-újrátemetéstől elválaszthatatlan gondolat a hatodik koporsó, a „névtelen forradalmárok” emléke. Mit jelent ma, több mint 60 év távlatából 1956? És kié 1956?

'56 minden kétség nélkül hőstett. Schmidt Mária a hatvanadik évforduló kapcsán fogalmazott úgy a *Heti Válaszban* – némileg szerencsétlenül –, hogy „Nagy Imre szépen halt meg, de nem ő az igazi hős”. Talán nem kegyeltsértő ma már azon is elgondolkodni, hogy mi lett volna 1956. december 31-én, ha nincs november 4-e. A hivatalos magyar politika és a külföld is forradalomnak tekinti '56-ot. Ez több kérdést vet fel. Ha forradalom volt, akkor hogy tartozik hozzá Nagy Imre, aki azokban a hetekben minden volt, csak nem forradalmár? A kezdeti 16 pontot hogyan lehetett volna kivitelezni, mögé teljes támogatást szervezni, és ki tudta volna azt

végrehajtani? Ezeket a kérdéseket nem lehet elintézni azzal, hogy csak azok voltak a hősök, akik lőttek.

Vagy beszéljünk a semlegesség kérdéséről. Kimondása indokolt volt, mint a kétségbeesés kifejezése. Tulajdonképpen a magyar történelemben időről időre megtörténő „detronizációk” közül az utolsó. Ez azonban mindig csődbe vezetett. A detronizációknak általában mítosza van, de Kossuthék lépése valójában minden kiutat elvágott, és megszüntette a jövőbeli tárgyalási alapot. Onnantól már csak a teljes leverés következhetett. Tulajdonképpen ez történt '56-ban is. Ebben az értelemben a semlegesség nem nyitott új lehetőségeket, inkább bezárta a kapukat. Persze hozzá kell tenni, hogy mindez reakció volt a fokozódó szovjet beáramlásra.

1956-nak mekkora szerepe volt Magyarország státuszának nemzetközi átértékelésében?

Óriási a jelentősége és az elismertsége. Semmiképpen sem volt hiábavaló: történelmi szempontból nagyon fontos, Európa-szerte aláásta a kommunizmus humanista mivoltáról szóló meséket. '56-ot senki sem felejtette el. Rá emlékezve a Nyugat '89-ben sem kételkedett abban, hogy a magyarok következetesen szabadulni akarnak a kommunizmustól. Kérdés persze, hogy mi a mérce: tegyük a mérleg másik serpenyőjébe, hogy ezért hányan kerültek az akasztófa alá. Az etikai értékelés sem tisztázott a mai magyar társadalom tudatában. A visszaemlékezésekből nekem úgy tűnik, hogy nagyon sokan kiemelik, hogy fegyvert nem fogtak a kezükbe, azt ugyanakkor senkitől nem hallottam, hogy ha volt fegyver a kezében, lőtt-e le vele bárkit. Hatvan év távlatából is nehezebbre esik kimondani ezt az embereknek.

NAGYMIHÁLY ZOLTÁN – SZEKÉR NÓRA

Magyarország és Oroszország a kulturális kapcsolatok tükrében

Interjú Goretity Józseffel

Hogy látja a szovjet-magyar, illetve orosz-magyar kulturális kapcsolatok alakulását a rendszerváltást megelőző évtizedektől napjainkig? Hogyan lehet ezt a kérdést összefoglaló jelleggel áttekinteni?

Ha a magyar vagy orosz rendszerváltás előtti időszakot nézem, akkor egyértelműen a kulturális kapcsolatok nagyon erőteljes intézményi kiépítettsége volt jellemző. A legkülönbözőbb kulturális szervezeteknek nagyon szoros és valóban hivatalos intézményi kapcsolataik voltak. Ehhez nyilván az kellett, hogy a kulturális területet felügyelő minisztériumok szintjén kötessenek meg szerződések, amelyek alapján a delegációk és a kulturális cserekapcsolatok működtethetőek voltak. Ez természetesen óriási állami erőforrások mozgósítását feltételezte.

Milyen módon érintette ez a jelenség az irodalmi kapcsolatokat?

Jól tudjuk, hogy az orosz kultúra a mai napig alapvetően irodalomközpontú. Teljesen nyilvánvaló, hogy éppen

emiatt a szovjet irodalomnak olyannak kellett lennie, amelyet az állam elvárt. Ennek következtében az irodalmi intézmények vezetésében nem annyira az számított, hogy ki milyen színvonalú író, hanem hogy mennyire elkötelezett a rendszer mellett, mennyire vannak meg a pártkapcsolatai. A delegációkba elsősorban – innen is, onnan is – olyan emberek kerültek be, akik sokkal inkább hivatalnokok, csinovnyikok voltak, semmint valódi írók. Azt is tudjuk, hogy a két ország irodalmából fordításra kerülő művek sem feltétlenül a korabeli magyar vagy orosz irodalom legjavát jelentették, sokkal inkább arról volt szó, hogy ideológiailag megfeleltek. Az, hogy az 1945-öt követő időszakban a magyar irodalom klasszikusainak egy jelentős részét lefordították orosz nyelvre, az nagyon jó dolog. Ugyanez megtörtént Magyarországon az orosz klasszikusokkal. Más kérdés, hogy bizonyos fordításoknak milyen volt a színvonala, más kérdés az, hogy mára – akármilyen jók is voltak – számos fordítás elavult. A klasszikusok mellett nyilvánvalóan lefordítottak egy sor olyan munkát is, aminek igen kevés köze van az irodalomhoz. Hogyha a ma idősebb nemzedéket megkérdezzük arról, hogy mik voltak a meghatározó élményei a 20. századi orosz irodalomból, akkor egészen bizonyosak lehetünk abban, hogy fel fognak sorolni számos olyan szerzőt a '60-as, '70-es, '80-as évekből, akik akkoriban Magyarországon nagyon népszerűek voltak. Nem biztos, hogy azért, mert jók, hanem mert a kulturális apparátus őket mutatta be Magyarországon és a többi szocialista országban is. És ez fordítva is igaz.

Hogyan változott ez a '90-es évek elején?

Eljött a rendszerváltás, előbb Magyarországon, aztán Oroszországban is, szétesett a Szovjetunió. Nagyon sok olyan remény volt abban az időben – és van olyan gyanúm, hogy nem csak a kulturális életben –, hogy Magyarország mint a szocializmus idején a legvidámabb barakk, alkalmas lesz arra, hogy a Nyugat és a volt Szovjetunió, az utódállamok, Oroszország között közvetítsen, valamilyen hidat alkosson. Azt gondolom, hogy ezek az illúziók – több oknál fogva is – nagyon gyorsan szertefoszlottak. Először is, a rendszerváltással pillanatok alatt leépült az a bizonyos intézményi rendszer, amely a Szovjetunió időszakában a két ország kulturális életében megvolt. Másfelől Magyarország a rendszerváltást követően nemhogy bármennyire is fordult volna Oroszország, az orosz kultúra felé, hanem egyértelműen elfordult tőle. Olyasfajta ellenszenv alakult ki az emberekben, hogy kialakult a vélemény, hogy minden, ami orosz, az rossz. Említhetném azt az esetet, amikor Paszternak *Zsivago doktor* című regénye végre megjelent még a *peresztrojka* utolsó éveiben. Egy ideig mindenki rettenetesen várta a könyvet, amely be volt tiltva. Amikor viszont megjelent magyarul, élelmiszerboltok forgópolcain álltak az olcsó papírborítós könyvek, és a kutyának se kellett. Az a vélemény alakult ki, hogy ez is csak olyan „vacak, unalmas orosz vagy szovjet regény, mint a többi”. Ami a túldoldalt illeti, az oroszokban is volt egy nagyon erőteljes ellenszenv. Nem kifejezetten Magyarország, hanem az összes közép-európai ország iránt, amelyekben elkezdődött a szovjet rendszer erodálása. Az oroszok jelentős része úgy érezte, hogy ezek az államok cserbenhagyták a Szovjetuniót. A hídszerep, amelyet mi illúzióként gondoltunk Magyarországnak, azért sem valósulhatott meg, mert az oroszok a maguk léptékével gyakorlatilag átléptek a fejünk fölött. Nem vártak arra, hogy Magyarország vagy bármelyik közép-európai ország közvetítsen Orosz-

ország és Nyugat-Európa, vagy Oroszország és Amerika között, ők közvetlenül teremtették meg ezeket a kapcsolatokat. Ezek a kapcsolatok ki is alakultak Oroszország és Nyugat-Európa, illetve Amerika között. A '90-es évek végére tulajdonképpen az a helyzet állt elő – és ez a kulturális kapcsolatokat illetően részben ma is tart –, hogy Magyarország és Oroszország szinte semmit sem tudott egymásról kulturális értelemben. Hírek is alig jutottak el egyik országról a másikba. Ami a kulturális kapcsolatokat illeti, miután az intézményi kapcsolatok teljesen szét hullottak, jobbára azok a személyes kapcsolatok maradtak meg, amelyek még a Szovjetunió idején alakultak ki.

Az intézményi kapcsolatok tehát személyes együttműködéseké alakultak?

Igen, de mivel a nagy volumenű programok szervezéséhez szükséges intézményi rendszer hiányzott, a személyes kapcsolatok nagyon apró, az orosz kulturális tengerben elvesző eredményeket hoztak. Nagyon nehéz volt bármi olyat is megvalósítani a két ország kulturális kapcsolataiban, ami komoly súllyal jelent volna meg. Ha én a '90-es évek második felében elmentem egy irodalmi folyóirathoz vagy könyvkiadóhoz, hogy milyen pezsgő irodalmi élet zajlik Oroszországban, és jó volna fordítani valamit – finoman fogalmazva nem találtam nagy fogadókészségre. Ugyanez volt a helyzet Oroszországban is. Tehát az a nagyon tisztességes fordítói gárda, amelyik jól tudott, tud magyarul, gyakorlatilag munka nélkül maradt.

Mikortól érzékelhető változás a kapcsolatok intenzitásában?

Én ezt a nagyon óvatos, lassú változási folyamatot a '90-es évek legvégétől érzékeltem, amikor a hazai irodalomban lehetett már fogadókészségre találni az orosz irodalom kiadására. Amikor 2000 januárjától Moszkvában dolgoztam, ez már megfigyelhető volt a kulturális életben dolgozó oroszok részéről. Ennek

több oka volt. Az egyik nagy valószínűséggel az, hogy kezdett eltelni annyi idő a rendszerváltás óta, hogy jelentkezett egy olyan generáció, amelynek nem kötődtek közvetlen rossz élményei a Szovjetunió politikájához, gyarmatosítási törekvéseihez. Nyilván, ahogy a 2000-es évek elejétől kezdődően Oroszország is kezdett egy kicsit talpra állni a Szovjetunió széthullása utáni traumát követően, elindult az a folyamat, hogy az oroszok turistaként megjelentek Európában, többek között Magyarországon is. Létrejött egy természetes emberi közeledés, amely során egy kicsit háttérbe szorult a politika. Természetesen nagyon hosszú ideig léteznek még olyan 20. századi történelmi sérelmek, amelyeket egyik vagy másik ország lakossága nehezen tud megemészteni. A moszkvai Kulturális Központot – amely a '90-es években gyakorlatilag vegetált – az első Orbán-kormány nevezte ki 1999-ben Collegium Hungaricummá. Ez nagy lökést adott az intézményi formában való működésnek. Ez a kulturális mellett természetesen tudományos kapcsolatokat is jelentett: ha nem is óriási sikerrel, de elindult egy nagyon komolynak látszó levéltári kutatási rendszer. Nyilván már a 2000-es évek elején is nagyobb pénzt kellett volna invesztálni a közös kutatásokba. Magyarország ezt nem tudta, nem akarta meglépni – eközben az orosz levéltárak büszkén dicsekedtek a németekkel, franciákkal, amerikaiakkal közösen kiadott tanulmánykötetekkel. Egy kicsit úgy hatott ez akkor, hogy vertük az asztalt az orosz levéltárakban, hogy *restitúció*, miközben ők azt várták, hogy valamilyen közös kutatásokba kezdjünk, amelyeket természetesen a magyar állam finanszíroz. Hogy aztán ez mennyire etikus, az egy másik kérdés...

A 2010-es évektől kezdődően látható, hogy Magyarország felé van egy erőteljesebb nyitás. Tehát – különösen az Oroszország ellen bevezetett szankciók óta – azt érzékelik, hogy Magyarország pontosan ugyanúgy ítél meg sok dolgot, mint az oroszok: például, hogy a nyugati államok ne mérjenek kettős mércével. Úgy

látják, hogy van olyan ország Európában, amelynek a nyugat-európai hozzáállás a világhoz, Európához, Oroszországhoz nem mindenben tetszik. Ennek is köszönhető, hogy amikor például a Tolsztoj Társaság megkeres jelentős oroszországi intézményeket, akkor nagyon készségesen fogadnak bennünket. Operatív módon tudnak intézkedni abban, hogy ez valóban hivatalos kapcsolat legyen, ne csak papíron létezzen, hanem, hogy valóban tartalommal teljék meg. Egyetlen gond volt, ami időnként furcsán hatott a számukra, hogy az egyetemnek, mint állami intézménynek egy civil szervezettel kellett kapcsolatot felvennie. Ezt oldotta, hogy a Tolsztoj Társaság vezetősége mégiscsak egyetemekhez kapcsolódó emberekből is áll, így aztán egyetemeket is be tudtunk vonni ezekbe a kapcsolatokba. Azt hiszem, kölcsönös megelégedésre. Ha úgy tetszik, ebben is érvényesül az a pragmatizmus, amiről a magyar kormány is beszél az orosz kapcsolatokat illetően. Az is tény, hogy nagyjából az utóbbi tíz évben Magyarországon jelentős érdeklődés érzékelhető Oroszország, az orosz nyelv iránt. Ezt orosz szakos egyetemi tanárként a szakra jelentkezők számából nagyon szépen le tudom mérni. Amíg a 2000-es évek vége felé a Debreceeni Egyetem orosz szakán évfolyamonként 7-8 fő volt – azoknak jelentős része kárpátaljai magyar, vagy félig magyar, félig ukrán –, mára stabilizálódott egy 25-30 fős évfolyamonkénti létszám. Ez lehetővé tette, hogy a mesterképzés és a doktori program elinduljon, hogy fordító-tolmács képzés jöhessen létre. Azt is látom, hogy az oktatási rendszer – különösen, amióta az oroszok is átszervezték a külföldi hallgatók fogadását oroszországi egyetemeken – egy kicsit nehézkesen működik. Furcsa módon, miközben az érdeklődés nő, az államilag meghirdetett helyeknek egy jelentős részét nem töltik be a magyarországi jelentkezők. Egyrészt rettenetesen bonyolult az adminisztrációs része, időnként teljesíthetetlenek az adminisztrációs követelmények, amelyeket támasztanak. Másrészt nagyon szerény ösztöndíj jár vele. Miközben a Campus

Hungary-vel – amíg létezett –, a Tempus-sal vagy az Erasmus Plusszal tisztességes összegű ösztöndíjat kapnak, és ezzel tudnak kimenni Oroszországba a hallgatóink. Ehhez viszont az kell, hogy legyenek oroszországi egyetemekkel dokumentálható, jól működő kapcsolataink.

A Debreceni Egyetem az orosz oktatás, ruszisztika központjává kezd válni...

Azzá is vált, azt gondolom. Természetesen a budapesti orosz tanszék, illetve a budapesti Ruszisztikai Központ továbbra is működik. Az ELTE orosz szakára – ezzel nem is próbálunk versenyezni – évfolyamonként 50-60 főt vesznek fel. Az ELTE-n kívül van még oroszoktatás a Szegedi Egyetemen. Sajnos a szombathelyi és a nyíregyházi tönkrement, a pécsi nagyon szerényen működik. Tény, hogy nálunk, Debrecenben erőteljes fellendülés tapasztalható szakmai és hallgatói oldalról is. Nagyon remélem, hogy az elkövetkezendőkben ez tovább folytatódik, mivel idén tavasszal megnyitottuk az egyetemen az orosz központot. Ez a Russzkij Mir Alapítvány kötelékébe tartozik, és azt gondolom, hogy az orosz központ lehetőségei hatással lesznek arra, hogy erőteljesebben ráirányíthassuk az egyetemi hallgatók, illetve a város figyelmét az orosz nyelv és az orosz kultúra fontosságára és a velük való foglalkozásban rejlő lehetőségekre.

Hogyan jellemezné a kortárs orosz irodalom és rendszerváltás kapcsolatát?

A rendszerváltás időszakában és azt követően az orosz irodalomban egy nagyon erőteljesen liberális irodalom dominált. A '70-es évek végén, '80-as évek elején jelentkező fiatal írókról van szó, akiket akkortájt betiltottak, a *peresztrojka* és a rendszerváltás korszakában szabadon adhatták ki a műveiket. Ez a valóban unalmas szocreál irodalom után borzasztóan friss, eleven hang volt. Valami nagyon izgalmas dolog kezdett történni. Hogy aztán hosszú távon mit érnek ezek az alapján a posztmodern irodalomhoz kapcsolódó művek és szerzők, azt majd az idő eldönti. E mögött ott volt a Jelcin-féle politikai kurzus, amelyik szintén liberálisnak mutatta magát – nem biztos, hogy teljes egészében az volt –, és amelyik az évtized, illetve az évezred végére tulajdonképpen Oroszországot a szétesés szélére sodorta. Mindenesetre a kultúrában, az irodalomban ez a fajta szabadság jótékony hatást tett, mert számos olyan irányzat, szerző előkerült, aki ifjú íróként a betiltás sorsára jutott. Tény, hogy a '90-es évek folyamán ez a '70-es évek végén, '80-as évek elején ifjú korát élő nemzedék gyakorlatilag az egész irodalmat uralta. Borzasztóan nagy szerencsénk volt, mert a nyugati világ pontosan azokat a dolgokat, amiket ők műveltek, a szocialista ideológia, a szocialista rea-

A Debreceni Egyetem Szlavisztika Intézete hosszú múltra tekint vissza. Napjainkban a hazai orosz nyelvi képzés kiemelkedő intézménye, központja. Jelenlegi képzési formái a következő lehetőségeket nyújtják: szlavisztika alapképzési szak, orosz specializáció, orosz minor szak, szlavisztika mesterképzési szak, osztatlan tanárszak, doktori képzés. Az Intézet saját folyóirattal rendelkezik (*Slavica*). A képzés keretében jelentős figyelmet szentelnek a cserediák és képzési programoknak. A hallgatók a nemzetközi kapcsolatrendszer teremtette lehetőségeket a TEMPUS, ERASMUS, CAMPUS HUNGARY ösztöndíjakkal használhatják ki. A debreceni Szlavisztikai Intézet szoros szakmai kapcsolatot ápol több oroszországi egyetemmel és intézménnyel, többek között a Voronyezsi Állami Egyetemmel, a Moszkvai Állami Szociális Egyetemmel, a moszkvai Puskin Intézettel, az Orosz Tudományos Akadémia Szlavisztikai Intézetével, a moszkvai Fordítási Intézettel, a moszkvai Szolzszenyicin Házzal, a Szentpétervári Állami Egyetem Finnugor Tanszékével, a Tyumenyi Állami Egyetemmel, a Taganrogi Állami Egyetemmel. Az Intézet jelenlegi vezetője Dr. Goretity József irodalomtörténész és műfordító. Az Intézet kezdeményezésére és hathatós közreműködésével a Russzkij Mir Alapítvány 2017 tavaszán Orosz Központot létesített a Debreceni Egyetemen.

lizmus kliséinek kifordítását óriási népszerűséggel honorálta. Számos nyelvre fordították őket, és gyakorlatilag ezzel a népszerűséggel rátelepedtek a korabeli orosz irodalomra, úgyhogy azok az írók, akiket manapság patriótának szokás nevezni, háttérbe szorultak, alig-alig jutottak szóhoz. Ők jobbára a hagyományos irodalmi stílusban író, realista szerzők voltak. A Jelcin-korszak utáni időszakban aztán egyre erőteljesebben kezdett hangot kapni egy újabb ifjú nemzedék, amelynek eleje lett a '90-es éveket uráló posztmodern, illetve liberális gondolkodású írónemzedékből, és sokkal inkább patrióta jellegű, a hagyományos írásmódhoz igazodó irodalmat kezdett el művelni. Ők alkották az ún. újrealisták irányzatát. Természetesen messze nem egységes csoportosulásról van szó. Az ő feltűnésükkor a hozzájuk közel álló olyan szerzők is újra népszerűek lettek, akik gyakorlatilag a pályafutásuk kezdetétől tradicionálisabb irodalmi irányt képviselnek, vagy képviseltek. Mára az is látszik, hogy igazából az orosz irodalomban azok a szerzők tudnak érvényesülni, népszerűvé válni, akik e kétféle írásmód tanulságait, eredményeit össze tudják egyeztetni, tehát mind a posztmodern, mind a dokumentarizmusba hajló realista írás ötvözetét tudják adni. Ilyen alkotó egyik oldalról Ljudmila Ulickaja, aki meglehetősen liberális nézeteket vall, de szépirodalmi műveiben olyan hagyományos irodalmi stílust képvisel, ami valamiféleképpen mégiscsak a klasszikus orosz irodalom folytatása. Történetmesélésről, elbeszélésről, plasztikusan ábrázolt figurákról van szó, miközben rengeteg az utalás, *reminiszcencia*, idézet a megelőző korok irodalmából. A másik oldalról Jurij Poljakovot tudnám említeni, akinél szintén elképesztő mennyiségű szójáték van, miközben nagyon is a 19. és 20. század eleji orosz szatirikus irodalom folytatója. Miközben Ulickaja bár nagyon óvatosan, de támogat olyan akciókat, amelyek a jelenlegi rendszert bírálják, aközben Poljakov nagyon is a Putyin-rendszer híve, olyannyira, hogy az elnök kulturális tanácsadó testületé-

nek az egyik tagja. Az orosz értelmiség – a magyarhoz hasonlóan – meglehetősen megosztott. Lehet ezt úgy is gondolni, hogy ez valami nagyon távoli rokona a 19. századi nyugatos-szlavofil vitának, vagy akár még régebbre, Nagy Péterig és Rettegett Ivánig is vissza lehetne vinni a kérdést. Oroszországnak ez – hogy Európához vagy Ázsiához tartozik – gyakorlatilag fennállása óta komoly problémája. Nem vagyok azonban abban biztos, hogy a mai egyenes leszármazottja volna a hajdani kelet-nyugat vitának. Annyi biztos, hogy a Jelcin-érában inkább a Nyugat felé orientálódók voltak a kulturális élet meghatározó alakjai. Ma sokkal inkább azok, akik az orosz sajátosságokat, az orosz nemzeti tudatot törekszenek erősíteni. Azt mindenesetre meg kell állapítani, hogy a rendszerváltást követően sem egyik, sem másik társaság, sem egyik, sem másik éra alatt nem volt korlátozva abban, hogy a saját irodalmi ízlésének megfelelően dolgozzon, és adja ki a műveit. A fent említett Poljakov nemrégiben elmesélte, hogy az a kisregénye, ami most jelent meg magyarul, *Demagrád* címmel, 1993-ban született, és nagyjából akkor került a könyvesboltokba, amikor Jelcin lövette a Fehér Házat, az orosz parlament épületét. A kisregény annyira éles bírálatként hatott az akkori helyzetre, hogy azokban a napokban visszahívták a könyvesboltokból a könyvet. Ez mondjuk nem vált a liberális demokrácia és a szólásszabadság nagyobb dicsőségére. Nyilván a mai kulturális életből is lehet egy-két olyan eseményt említeni, amikor ha nem is betiltanak egy-egy művet, de a kultúrpolitika élesen elhatárolódik tőlük. Szokták emlegetni a *Leviatán* című filmet, amelyet bíráló jellege miatt állítólag Putyin nem szeret. Lehet, hogy nem szereti, de a film létrehozásához a rendező orosz állami támogatást kapott. Ostobaság, amit az utóbbi pár évben Magyarországon, nem tudom milyen forrásokra hivatkozva terjesztenek, hogy a Putyin-érában minden az elnök számára nem tetsző vélemény be van tiltva. Engem műfordítóként sem az ér-

dekel elsősorban, hogy ki melyik oldalra áll, én fordítok Ulickáját és Poljakovot is – ráadásul mindkettőt nagyon nagy örömmel. Tőlem is kérdezte egy tévéműsor szerkesztője, hogy szegény Ulickaja „nagyon el van-e nyomva otthon”. Kénytelen voltam azt mondani, hogy éppen kint jártam Moszkvában, amikor a legújabb regénye megjelent. Óriási felhajtás volt a könyvesboltokban mindenütt, mert ez eseménynek számított – nem politikainak, hanem irodalminak. Érzek egy általános oroszellenes vélekedést bizonyos magyarországi sajtóorgánumban, de az illetők inkább az Oroszország elleni megnyilvánulásokban járnak élen, az ország megismerésére való törekvésben pedig nagyon hátul.

Egyébként pedig azt gondolom, hogy olyan írók, akik nagyon direkt belefolyának a politikába, kevesen vannak Oroszországban. A magukat íróknak tartók tudniillik pontosan tudják, hogy amikor valamelyik politikai nézet sulykolásába kezdenek, abban a pillanatban megszűnnek szépíróknak lenni. Nem véletlen, hogy az oroszországi rendszerváltás két elképesztően fontos eseménye – 1991, amikor a Gorbacsovot puccsal megdönteni igyekvő rendkívüli bizottság ellen föllépő Jelcin megvédi az orosz Fehér Házat, majd 1993, amikor ugyanez a Jelcin maga kezdi el lövetni a Fehér Házat a bent maradt küldöttekkel együtt – nagyon kevés szépirodalmi műben van megírva. Lehet, hogy történelmi léptékkal mérve közel is van, és még nincs olyan rálátás, hogy ezt megtegyék. Azt gondolom ugyanakkor, hogy

az egyik oka éppen az, hogy nem akarnak közvetlen politizálásba kezdeni egy szépirodalmi műben.

Zárszóként, a következő években az orosz-magyar kapcsolatok területén mire számít? Mit gondol, milyen lépésekre lenne szükség?

Először is, azt remélem, hogy itthon egyre többen fognak érdeklődni az orosz nyelv és ezen keresztül a kultúra iránt. Arra számítok, hogy az elkövetkezendő időben sokkal több magyar ember gondolja majd úgy, hogy az orosz nyelvre az angol mellett feltétlenül szüksége van. Abban bízok, hogy ez az érdeklődés viszonzásra talál Oroszországban is. Nagyon bízom benne, hogy azok az egyetemi kapcsolatok, amelyeket az utóbbi években kialakítottunk, továbbra is fennmaradnak és így, vagy még intenzívebben működni tudnak. Azt is remélem, hogy komolyabb intézményi együttműködések is ki tudnak alakulni. Nem csak az ilyen műhelyek, mint a Tolsztoj Társaság, a debreceni Szlavisztikai Intézet, vagy a Nemzeti Színháznak az orosz kapcsolatai. Szeretném, ha mind a magyar, mind az orosz kulturális kormányzat egyszer csak rászánna ezekre a kulturális kapcsolatokra elegendő pénzt, paripát, fegyvert, amelyek segítségével fölépülhet a jelenleginél sokkal szorosabb és nagyobb volumenű kapcsolatrendszer.

RIBA ANDRÁS LÁSZLÓ

Goretity József (1961, Borota), műfordító, irodalomtörténész. A József Attila Tudományegyetem Bölcsészkarán magyar nyelv és irodalom – orosz nyelv és irodalom szakos középiskolai tanári oklevelet szerzett 1985-ben. 1985 és 1992 között a Kossuth Lajos Tudományegyetem (KLTE) Orosz Irodalmi Tanszékének tanársegédje volt. 1993 és 1994 között a KLTE (későbbi Debreceni Egyetem) Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézetben adjunktus, majd 1995-től docens, 1996-tól tanszékvezető. 2000 és 2002 között a moszkvai Magyar Kulturális Központ tudományos igazgatója, majd 2002 és 2003 között a Balassi Bálint Intézet munkatársa volt. 2003 után ismét a Debreceni Egyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézetben dolgozott docensként, 2004-ben habilitált. Kutatási területe a kortárs orosz próza, a 19. és 20. század eleji orosz próza sajátosságai, továbbá intertextualitás és mítoszkritika összefüggései a 19. századi európai irodalomban.

Tolsztoj Társaság a Magyar-Orosz Együttműködésért Egyesület

A Tolsztoj Társaság tevékenysége által elért célközönség mind Magyarországon, mind Oroszországban az oktatásban részt vevő ifjúság minden rétege, az egyetemeken tevékenykedő társadalomtudósok, a mai kulturális folyamatok iránt érdeklődő társadalmi rétegek.

Szűcs Olga, a társaság elnöke

A 2011 őszen alakult Tolsztoj Társaság a Magyar-Orosz Együttműködésért Egyesület célja a két ország mai kül- és belpolitikai realitásaiból fakadó, hazánk nemzetközi szerepvállalását támogató, értékcentrikus és jövőorientált új együttműködési formák kialakítása Oroszországgal. Ennek szellemében a Tolsztoj Társaság egymás nyelvét és kultúráját megismerni és megérteni hivatott programsorozatot hoz létre és bonyolít le. Ilyen többek között a műfordítói tábor, amely magyar és orosz egyetemisták részvételével a műfordítói szakma utánpótlását biztosítja; a színházi tábor, amely új pedagógiai módszerek bevezetésével a nyelvtanulás hatékonyságának fokozását szolgálja; a Kárpát-medence több mint száz középiskolájának részvételével, valamint Oroszországból jelentkező középiskolások bevonásával a két ország kulturális és történelmi hagyományait feldolgozó, évente megrendezett középiskolai verseny; a magyar és orosz általános iskolások részvételével zajló mesemondó verseny. A Társaság magyarországi és oroszországi kutatók együttműködésének újfajta formáját hozta létre azzal, hogy kezdeményezte a jelenkor társadalmi, gazdasági, kulturális kihí-

vásait elemző új társadalomtudományi irányzat megalapozását. A kulturológia minden szakterületét felölelő együttműködés 26 oroszországi felsőoktatási intézmény vezető tudósaival, valamint az Orosz Tudományos Akadémia részvételével több nemzetközi konferencia megrendezésével, a konferenciák kötetinek két nyelven (magyar-országi, illetve orosz-angol) megvalósult kiadásával, valamint a közös kutatásban résztvevő tudósok folyamatos együttműködésével sikeresen folyik. A Tolsztoj Társaság szervezésében számos egyetem közötti együttműködési megállapodás jött létre, amelyek keretében lehetővé vált, hogy az orosz nyelvet tanuló egyetemisták még szélesebb köre kapjon lehetőséget oroszországi egyetemeken történő részképzésre. Az oktatói mobilitás keretében számos alkalommal látnak vendégül orosz egyetemi tanárokat, akik a hazai egyetemi hallgatókkal a legújabb oroszországi kutatási eredményeket osztják meg. A kortárs orosz irodalom magyarországi megismertetése céljából a legjelentősebb és legújabb oroszországi irodalmi alkotások magyar nyelven történő megjelenítését segítik, szakértők bevonásával, havi rendszerességgel nyilvános előadásokat szerveznek Oroszország kulturális, társadalmi folyamatairól. A Társaság egyik alapítója és egyben tiszteletbeli elnöke Lezsák Sándor, az Országgyűlés elnöke, a tagság soraiban megtalálható Magyarország számos vezető politikusa, országgyűlési képviselője, több vezető egyházi személyisége, a kulturális és tudományos élet jelentős szereplői.

Kiss Gy. Csaba

A magyar átmenet összehasonlító szempontból

Néhány megjegyzés a közép-európai dimenzióról

Nyilvánvaló, hogy az a világtörténelmi jelentőségű politikai fordulat, amely 1989-ben bekövetkezett – vagyis megszűnt a Szovjetunió közvetlen befolyása Kelet-Közép-Európában, a térség nemzetei visszanyerhették függetlenségüket, és gyakorlatilag összeomlott a főnntartói által szocializmusnak nevezett politikai rendszer –, sok tényező összejátszásának volt a következménye. Első renden természetesen a kommunista birodalom gazdasági erőinek kimerülésével, belső válságával magyarázható, továbbá azzal a reformkísérlettel, amely Gorbacsov nevéhez fűződik. Közép-Európa tehát a világpolitika tektonikus mozgásai következtében került olyan helyzetbe, hogy maga is képes lehetett befolyásolni saját sorsát.

Vázlatos áttekintésemben szeretném sorra venni a nálunk leggyakrabban „rendszerátalakulásnak” nevezett átalakulás, gyökeres politikai fordulat hasonlóságait és különbségeit – összehasonlítva térségünk országaival.

Mivel az átmenet, átalakulás (*tranzíció*, *transzformáció*) terminus egyértelműen utal arra, hogy folyamatról van szó, aminek föltételezhető kiindulópontja és végpontja van, nem lehet eltekinteni attól, hogy legalább dióhéjban ne mutassuk be az előzményeket, a '70-es és '80-as évek fő tendenciáit. A kiindulópont a totális diktatúra kommunista válfaja (számottevő eltérésekkel), a végpont pedig a parlamentáris demokrácia, piacgazdasági viszonyok között. Történelmi és civilizációs szempontból Kelet-Közép-Európán érthetjük a szovjet birodalom csatlósállamait, valamint a szintén a totalitárius diktatúra bizonyos típusát megtestesítő Jugoszláviát. A szűkebb Közép-Európa: Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország. Bizonyos fókig különböző ettől Délkelet-Európa ide tartozó része: Bulgária és Románia, valamint a több szempontból (nemzetközi politika, civilizáció) köztes helyzetben lévő Jugoszlávia.

A három közép-európai országot összekapcsolja a nyugati keresztyénség ezeréves és a független állami lét jelentős hagyománya, a társadalomszerkezet hasonló vonásai, a 19. századi polgárosodás bizonyos foka, a nyugati kultúra mentális öröksége (a reneszánsztól a reformációig), továbbá a Keletről kényszerűen megérkezett politikai-gazdasági rendszer megváltoztatásának nagyszabású kísérletei (1956, 1968, 1980). A „bizánci” övezetben – részben Jugoszláviát is ideértve – erősebb volt a cezaropapizmus tradíciója, sokkal tovább „virágoztak” például személyi kultuszok (Tito, Ceaușescu, Zsivkov), inkább a helyi kommunista hatalom Moszkvától való önállósodására voltak

példák (Tito, Ceaușescu). A polgárosodás szerényebb szintje jellemezte ezt a területet. Itt a társadalom részéről nem volt olyan általános szembenállás a rendszerrel és a külső befolyással, mint a közép-európai zóna egy-egy időszakában. És amiről külön kell szólni: volt a magyarországi átmenetnek egy olyan kontextusa, amely egytől egyig érintette szomszédainkat. Ez pedig a magyar kisebbségek kérdése.

portok próbáltak ellenzéki jellegű tevékenységet kifejezni. Összegezve: a politikai fordulat lehetséges bázisa messze Lengyelországban volt a legszélesebb. Csehországra inkább egyfajta passzív rezisztencia volt jellemző, Szlovákia bizonyos fokig Magyarországra hasonlított. Nálunk pedig a „rendszer” jelentős elfogadottságban bízhatott – még a ’80-as évek közepén is. Az ellenzéki törekvések megítélésében a leggyakrabban a „lengyel minta” szokott mérvadó

„...a politikai fordulat lehetséges bázisa messze Lengyelországban volt a legszélesebb. Csehországra inkább egyfajta passzív rezisztencia volt jellemző, Szlovákia bizonyos fokig Magyarországra hasonlított. Nálunk pedig a „rendszer” jelentős elfogadottságban bízhatott – még a ’80-as évek közepén is.”

1968 mindenképpen korszakhatár volt, a Varsói Szerződés agressziója után különböző pályaíveket járt Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország. Egyenletes vonal volt Magyarországé: mérsékelt gazdasági reformok, enyhébb cenzúra, folyamatos és stabil gulyáskommunizmus a ’70-es évek végéig. Csehszlovákiában 1971 után következett a restauráció, Csehországban keményebb, Szlovákiában puhább módszerekkel, viszonylag stabil gazdasági helyzettel. Lengyelországban periodikusan válságok követték egymást (1968: diáktüntetések, 1970: munkástiltakozás a Tengeremelléken, 1976: újabb kemény munkástiltakozások). A „rendszerrel” szemben Lengyelországban – 1976 után egyre szélesebb körben és szervezett formában – viszonylag jelentős ellenállás bontakozott ki. Csehszlovákiában egy vékony (főleg cseh) értelmiségi réteg nyilvános fellépését (Charta ’77) lehetett érzékelni. Magyarországon spontán ifjúsági tiltakozások jelentek meg március 15-én (1972-től), egyre jelentősebbé vált a köztes nyilvánosság kritikai szerepe, az évtized végétől szűk értelmiségi cso-

lenni, a nemzetközi szakirodalom kevésbé szokta figyelembe venni az egyes országok eltérő adottságait.

Idejét tekintve az átmenet Lengyelországban volt a leghosszabb. Jaruzelski tábornok 1981. decemberi katonai puccsa megszüntette a legális Szolidaritást, utána hosszabb válságperiódus következett, a kommunista országokban példátlanul erős földalatti ellenzék kezdte meg működését. 1987-re nyilvánvalóvá vált, hogy a hatalomnak valami módon kompromisszumot kell keresnie az ellenzékkel. Magyarországon csak Kádár visszavonulása után változott meg a helyzet (1988 májusa után), gazdasági válságjelekkel és ellenzéki csoportok színre lépésével. Csehszlovákiában valójában 1989 novemberében országos tüntetések sorozata döntötte meg a rendszert. Nem lehet eltekinteni a kölcsönhatásoktól sem, hiszen a lengyelországi események példaként és figyelmeztető jelként ott voltak mind a hatalom, mind a változással számolók előtt. A magyarországi eseményeknek érzékelhető hatása volt Lengyelországban és Csehszlovákiában. Érdemes e

tekintetben alapos vizsgálat alá venni a kultúra területét, hiszen az ellenzéki mozgalmakban, mind a három országban – a történelmi tradíciónak megfelelően – fontos szerepe volt az értelmiségieknek, az íróknak. Nemzetközi szinten erősítette ezt az 1983-tól Milan Kundera esszéje (*Az elrabolt Európa*) által újraindított Közép-Európa diskurzus. Az irodalmi kapcsolatok (lásd Magyarországon például a *Hitel* 1988–89-es számait) szintén hozzájárultak a közös helyzet tudatosításához.

A közép-európai dimenzió egy másik síkját jelenti Magyarország sajátos helyzete a térségben, tekintettel a szomszédos országokban élő magyar kisebbségekre. Nem volt véletlen, hogy Magyarországon az ellenzéki mozgalmak egyik jelentős tömegtüntetése 1988 júniusában a romániai falurombolás elleni tiltakozás volt. A magyar kisebbségek kérdése megjelent a nemzetközi politikai közvélemény előtt. A politikai átmenet során – elsősorban Romániában és Csehszlovákiában – nem elhanyagolható politikai tényező lett a magyar kisebbség. Szélesebb értelemben pedig a nemzeti-nemzetiségi kérdés is fontos összetevője volt a kelet-közép-európai átmenetnek. Számos nyugat-európai feldolgozásban találkozhatunk a „hűtőgép-effektusnak” magyarázott jelenséggel, miszerint a kommunista rendszer mintegy befagyasztotta a nemzeti kérdést, a diktatúra átalakulása pedig kiolvasztotta volna a nacionalizmust. Ennek a föltevésnek semmi valóságalapja nincs, hiszen eltekint attól a tényről, hogy még a ’70-es években is szélsőséges sovinizta politikát folytatott egyik-másik magát szocialistának nevező ország. Ilyen volt a brezsnyevi oroszosítás politikája (főleg Ukrajnában és Fehéroroszországban), Ceaușescu kisebbségellenes törekvései vagy Zsivkov törökellenes politikája. Gyakori félreértés, hogy hir-

detett ideológiája alapján a kommunista diktatúrát univerzálisnak, anacionálisnak tekintik.

Nem lehet megfedkezni arról sem, hogy a 20. század végén is folytatódott térségünkben a modern nemzetté válás programja: az első világháború végén létrejött többnemzetiségű országokban (Csehszlovákia, Jugoszlávia, Románia) továbbra is megoldatlanok maradtak a nemzeti-kisebbségi kérdések. A demokratikus változások igénye a ’80-as évek végén magától értetődően összekapcsolódott a nemzeti függetlenség iránti törekvéssel, valamint a kisebbségi jogok érvényesítésének szándékával. Ezeknek a folyamatoknak az összehasonlító elemzésére alig történt kísérlet. A nemzeti függetlenség a szovjet befolyási övezetben nyilvánvalóan a Moszkva hatásköréből való kiszabadulás vágyát jelentette – 1989 végéig érthetően rendkívül óvatosan fogalmazták meg a demokratikus politikai erők ezt a szándékukat.

A nemzeti kisebbségek kérdése szintén napirendre került az átmenet idején. Az 1989-et követő évtizedekben világossá vált, hogy az erős nemzetállami törekvések, Koszovó és a boszniai Szerb Köztársaság kivételével, meggátolták a kisebbségi autonómiák megteremtését. Tágabb térségünkben három nemzeti közösségnek volt/van jelentős része saját országhatárán kívül: az albánnak, a magyarnak és a szerbnek. A délszláv háború végére kiderült, a horvátországi szerbek legalább fele elhagyta szülőföldjét, Boszniában viszont kvázi államiség keretében élhetnek. A magyar kisebbségek ígéretes 1989–90-es politikai fellépése nem tudott áttörést elérni, ebben szerepe volt rendkívül előnytelen geopolitikai elhelyezkedésüknek is. Az átmenetnek ezt a fontos területét szintén érdemes volna összehasonlító vizsgálat tárgyává tenni.

Mihail Jurijevics Prozumenscsikov

Mítoszok és realitás

Levéltárak a posztszovjet társadalomban

Egy állam berendezkedésének megváltozása, vagyis egy rendszerváltás sokszor fájdalmas és bonyolult folyamat a társadalom számára függetlenül attól, hogy a közösség tagjai üdvözlik vagy társadalmi regresszióknak tekintik a lezajló folyamatokat. A totalitárius berendezkedéstől a demokráciára való áttérés óhatatlanul nyitottabbá teszik a társadalmat, az előző rend által létrehozott különféle tabuk és tiltások eltörlését vonja maga után. Amikor sajtószabadságról beszélünk a közmédiában, nagyobb nyitottságról és bizonyosfajta felszabadultságról a politikai, a társadalmi élet, a kultúra és a tudomány területén, ezt aligha lehet ugyanezzel a határozottsággal állítani egy olyan sajátos közegben, mint a levéltárak. A társadalmi köztudatban a levéltár rendszerint nemcsak a történelmi emlékezet, hanem azon titkok és rejtélyek tárhelyeként is szerepel, amelyek még a legnyitottabb és legdemokratikusabb társadalmakban is léteznek. Nem véletlen, hogy a posztszovjet társadalom egyik fő szimbólumává a levéltárak – természetesen elsősorban a korábban titkosított pártarchívumok – megnyitásának jelszava vált. Az sem véletlen, hogy

az oroszországi társadalom demokratisálódásának előrehaladottságát a nyugati és oroszországi kutatók gyakran a levéltárak megnyitásával, a dokumentumokhoz való széleskörű hozzáférés lehetőségével kapcsolják össze.

Ezzel együtt hangsúlyoznunk kell, hogy az oroszországi archívumok megnyitásának kérdése nem is annyira egyszerű, mint ahogy azt gondolnánk. Ezen a téren mindig is voltak és máig vannak olyan körülmények, amelyekről sokaknak vagy nincs eléggé világos tudása, vagy szándékosan eltorzítják a mai oroszországi levéltárak valós helyzetét. Az ilyen sajátosságok közül néhányra részletesebben szeretnék kitérni.

Azt hiszem, nem árulok el nagy titkot azzal, hogy a levéltárak megnyitását, az anyagokhoz való hozzáférés kiszélesítését a politikai küzdelem eszközeként használják. Amikor hatalmas mennyiségű, addig zárolt iratot „dobnak be” a tudományos és a társadalmi köztudatba, a kutatók és még inkább az egyszerű olvasók el sem tudják képzelni az elzártan őrzött titkos dokumentáció „valódi feltáratlan kincseit”. Ez pedig lehetővé teszi a levéltári anyagok eszközeivel a közvélemény befolyásolását, legyen az akár spontán, akár teljesen tudatos manipuláció, amely a történelmi valóság céltudatos torzítását szolgálja.

Előbbi, vagyis a spontán manipuláció nagyszerű példája azon dokumentumok széleskörű publikálása, amelyeket rögtön az egykori szovjet pártarchívumok megnyitását követően zúdítottak a nyilvánosságra. Ezek nagy többségükben a kontextusból kiragadott dokumentumok vagy dokumentumrészletek voltak, amelyeket szenzációként harangoztak

be. Mivel főleg a közmédiában hozták nyilvánosságra, kurtított formában adták közre őket, sok fontos részlet kimaradt, ezáltal sokszor eltorzította a dokumentum valódi tartalmát.

A teljesen tudatos manipulációt illetően egy másik példára hivatkozom. Az 1991-ben lezajlott politikai változások, valamint a Szovjetunió széthullása teljesen szétzilálták a levéltári adatokhoz való hozzáférés addigi szabályrendszerét. Figyelembe véve azt a tényt, hogy az SzKP megszűnésének időpontjában a zárolt pártarchívumokban kb. 80 000 akta volt, az országban működésbe lépett egy parlamenti bizottság, amelynek feladata az SzKP és a KGB dokumentumainak megőrzésre és tárolásra való átadás-átvételének biztosítása volt. Ezzel párhuzamosan azonban létrejött egy másik, egy speciális elnöki levéltári bizottság, amelyet az akkori orosz kormány miniszterelnök-helyettese, Mihail Nikiforovics Poltoranyin vezetett. Ez egy kifejezetten demonstratív politikai döntésnek számított: a Poltoranyin-bizottság tendenciózus módon, vádemelési szándékkal válogatta ki a dokumentumokat az SzKP-t érintő alkotmánybíró-sági per előkészületeként. Erről sem akkor, sem a későbbiekben nem akartak említést tenni, így az 1995-ben ezekről a dokumentumokról megjelentetett kiadvány az alábbi címet viselte: *A Kreml és a Sztaraja tér¹ archívumai*. Ez azt a benyomást kelthette a laikusok számára, hogy a bizottság megszüntette az egykori SzKP legfontosabb dokumentumainak titkosságát. A '80-as-'90-es évek fordulóján Kelet-Európa különböző országaiban bekövetkező rendszerváltásoknak, a totalitárius rezsimek csődjének és a „titkos” levéltárak nyilvánossá tételének körülményei mutatnak közös vonásokat és eltéréseket is. A totalitárius rendszerek hatalmi struktúráinak és erőszakszervezeteinek levéltáraihoz való hozzáférés az új kormányok számos nyilatkozata ellenére a valóságban nehéz-

ségekbe ütközött. Ez még azokban az országokban is igaz, ahol a „bársonyos forradalom” után arról volt szó, hogy teljes mértékben megnyílnak az elnyomó szervek levéltárai. Az iratok történelmi levéltárakba történő átadásának javaslata minden esetben megghiúsult azzal az érveléssel, miszerint az új nemzetbiztonsági szolgálatok működéséhez is elengedhetetlen ezeknek a levéltári anyagoknak a felhasználása.

Más a helyzet a volt kommunista struktúrák iratait illetően. Az 1980-as évek végén lezajlott kelet-európai forradalmi változások és az ezt követő események, többek között az állampárt archívumainak átvétele arról győzték meg a szovjet vezetés jelentős részét, hogy náluk is hasonló szituáció várható. Valószínűleg nem véletlenül hozták létre 1990 tavaszán sürgősen a Szovjetunió Államelnöke pozíciót, amely körül különféle intézmények kezdtek kialakulni, például a Szovjetunió Elnökének Archívuma (1992-ben az Oroszország Elnökének Archívuma névre keresztelték át, azaz АП РФ). Meg kell jegyezni, hogy ezt az archívumot nem a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának dokumentumaival töltötték fel – pedig formálisan ez volt az ország legfőbb törvényalkotó szerve –, hanem a legfelső pártszervek (kongresszusok, plénumok, az SzKP KB Politikai Bizottsága stb.) titkos dokumentumaival. Ez egyrészt megerősítette azt a tényt, hogy az SzKP a szovjethatalom ideje alatt az államigazgatás funkcióját töltötte be, másrészt demonstrálta az ország vezetőinek törekvését arra, hogy megakadályozzák a legfontosabb dokumentumok nyilvánosságra hozatalát – amennyiben a helyzet a kelet-európai scénárió szerint alakul majd.

A legfelsőbb pártvezetés dokumentumainak többi részével azonban, amit nem sikerült időben áthelyezni az Elnöki Archívumba, mind tartalmi, mind szervezeti szempontból komoly gondok adódtak. Az SzKP fennállásának hetven éve alatt elég sajátos formája alakult ki

¹ *Sztaraja ploscsagy*: az SzKP KB irodájának székhelye. (A fordító megjegyzése)

a pártügylek intézésének, ezáltal a pártarchívumok struktúrájának. Ez gyakorlatilag lehetetlenné tette, hogy teljes mértékben integrálni lehessen őket az állami levéltári rendszerbe. Ez később nem egyszer beigazolódt az újabb és újabb próbálkozások során. Ezért irreális volt az elvárás, hogy az SzKP KB archívumának részlegeit az állami levéltárakkal egyesítsék. Csak arról lehetett szó, hogy a régi pártintézmények bázisán új nemzeti archívumot hozzanak létre. Míg azonban az egykori Központi Pártarchívum (ЦПА) – amely a Legújabb kori Történelmi Dokumentumok Megőrzése és Tanulmányozása Oroszországi Központjának (ПИХИДНИ) alapjául szolgált –, ha félig-meddig titkosított, de mégiscsak egy működő levéltári intézmény funkcióit töltötte be, addig az újonnan létrehozott Modern Irattároló Központ (ЦХСД), az Oroszországi Legújabb kori Történelmi Állami Levéltár elődje (РГАНИ) nyilvános archívumként semmiféle gyakorlati munkatapasztalattal nem rendelkezett. Ráadásul, mivel az SzKP ügyintézővel foglalkozó részlegeinek bázisán jött létre, a РГАНИ magába olvasztotta a szovjethatalom utolsó negyven évének legfontosabb dokumentumait. Mindezek miatt a közvélemény óriási nyomás elé állította az intézményt, azzal, hogy azt követelte, hogy Kelet-Európa országainak mintájára „fedjék fel” a párt titkait.

Ehelyütt térjünk vissza a levéltári anyagok nyilvánossá tételének problematikájára. Hatalomra kerülésük szinte első éveitől a kommunista párt vezetői titkosították irataik túlnyomó többségét függetlenül attól, hogy ezt a valóságban az irat jellege mennyire indokolta volna. Az évek során ez a tendencia nem hogy nem enyhült, de bizonyos esetekben kifejezetten szigorodott, sajátos „titkosítási mániává” fejlődött. Látván, ahogy a Sztaraja téren futószalagon pecsételik az iratokra a „Titkos” fejléct, azoknak az állami és társadalmi szervezeteknek, amelyek hivatalos levelezést folytattak a KB-val, követni kellett ezt a példát.

Ennek eredményeképpen a РГАНИ-nak való átadás pillanatára a volt SzKP KB részlegek dokumentációjának kb. 95%-án valamiféle, időnként kifejezetten pártjellegű (például: „különleges mappa”) titkosítási fejléc volt olvasható.

Ez az 1990-es évek elejére két mítoszt teremtett az oroszországi archívumokkal kapcsolatban. Az első az „Oroszországban megnyíltak a pártarchívumok!” jelszó elterjedése, aminek alapjául az szolgált, hogy megjelent a *Normatív lista* azokról a dokumentumokról, melyek megnyíltak széleskörű olvasótermi használatra. Ezt az új Oroszország levéltári vezetősége állította össze. Eszerint a „titkos” minősítéssel ellátott párt-dokumentumok jelentős része valóban hozzáférhetővé vált a kutatók számára. A KB irategyűjtéseinek egész sorára – a Nemzetközi Osztály, az adminisztratív szervek, a nehéz- és középnehézipari gépgyártás, a KB *nomenklatura* személyi ügyei, a KGB, a Honvédelmi Minisztérium, a hírszerzés stb. anyagai – továbbra is érvényben maradtak a hozzáférési korlátozások. Erre az első időkben nem is fordítottak nagy figyelmet, azt feltételezve, hogy ezek nyilvánossá tétele csak idő kérdése. Ezt az eufóriát egyrészt az táplálta, hogy egyes politikusok megígérték, hogy nyilvános lesz minden archívum. Másrészt a posztszovjet zűrzavar körülményei között bizonyos dokumentumok, amelyek zárva maradtak, időről időre nyilvánosságra kerültek. Harmadrészt pedig azok, akik elfogadták és jóváhagyták az ún. *Normatív listát*, nem rendelkeztek kellő ismeretekkel az SzKP történelméről és dokumentumait illetően. E lista szerint ugyanis többek között először nyilvánossá tették az SzKP KB Titkárságának jegyzőkönyveit 1980-ig bezárólag, annak ellenére, hogy azok nemcsak párt-, de állami, katonai és politikai titkokat is tartalmaztak.

A második mítosz 1993–1994 fordulóján született meg, és egyenesen ellenkezője volt az elsőnek: „Oroszországban

újra lezárják az archívumokat!” Ennek a mítosznak a létrejötte több okkal is magyarázható. Először is, a fent említett két bizottság befejezte működését: 1993-ban a Poltoranyin-bizottság elvesztette legitimitását, amikor Oroszországban megjelent az államtitokról szóló törvény, a Legfelsőbb Tanács bizottsága pedig megszűnt, amikor megszűnt maga a Legfelsőbb Tanács is, amelyet tankokkal lőttek szét ugyanazon év őszén. Szerepet játszott még számos – köztük komoly nemzetközi – botrány is, amelyek időközönként kipattantak a nyilvánosságra került korábbi titkos dokumentumok kapcsán. Ilyen botrány volt például akörül, hogy az USA-ban megjelentek a ПГАИ állományából származó dokumentumok az amerikai-vietnami háborúval kapcsolatban. Ezekben szerepelt a foglyul ejtett amerikai katonák száma, amely lényegesen meghaladta az addig ismert hivatalos adatokat. Ezek és még sok más ok vezetett arra, hogy döntés született: a titkos jelzéssel ellátott összes dokumentumnak függetlenül attól, hogy hozzáférhetőek voltak-e 1991–1993 között, tanulmányozták-e, másolták-e, publikálták-e őket, át kell esnie egy titkosításmentesítő eljárásán. Ezt a feladatot egy újonnan létrehozott elnöki bizottság, az ún. SzKP Dokumentumainak Titkosításmentesítő Bizottsága kapta. A nyilvánossá tett iratok bevonása az olvasótermekből ellenőrzés céljára nem tartott túl sok ideig; ráadásul azoknak az anyagoknak az aránya, amelyeket a Bizottság a zárolt részlegre helyeztetett vissza, alig tette ki a 0,2%-ot az előző két év során nyilvánosságra kerültek számához képest. Ennek ellenére mind a tudományos körök, mind a média hosszú ideig felfokozott hangon tárgyalta az oroszországi archívumok újabb „bezárásának” ügyét.

Magától értetődik, hogy a posztszovjet térségben a levéltárosok és a történészek régebben is beleütköztek és továbbra is beleütköznek egy sor problémába, amelyeket a legkülönbözőbb okok váltanak

ki. Például a kelet-európai országoktól eltérően a mai Oroszországnak sokszor több nemzedék élete során kialakult hagyományokkal és berögzült cselekvés- és gondolkodásmóddal kell megküzdenie. Ehhez jön persze a minden rendszerben elmaradhatatlan bürokrácia, a különféle kérdések megoldásában tapasztalható csinovnyik-mentalitás, amelynek alapja a „csak nehogy baj legyen belőle” elv. Ennek van is némi – igaz, feltételes – magyarázata: nem egy példát lehet felhozni, amikor azoknak, akik feltártak „érzékeny” dokumentumokat, komoly problémájuk adódott, viszont nem lehet találni senkit sem, akit megbüntettek volna azért, mert letiltotta a hozzáférést egy irathoz, amelyben amúgy semmi rejtettnivaló nem volt.

Ezért amikor ma azt halljuk (és ilyen nyilatkozatok időről időre elhangoznak mind az újságírók, mind a tudomány művelői részéről), hogy Oroszországban újra zárolnak archív dokumentumokat, vagy hogy az oroszországi levéltárakban, mint a szovjet időkben korlátozzák a kutatók hozzáférését az anyagokhoz, nem marad más számunkra, mint feltenni a kérdést: honnan veszik ezt az információt, pontosabban dezinformációt? Sajnos igaz, hogy a dokumentumok nyilvánossá tétele a mai Oroszországban túlzottan bürokratikus módon zajlik. Az is igaz, hogy a levéltári iratok jelentős együttese (többek között, amelyeket átadtak az állami levéltárakba a fent említett АП ПФ-ből) még nem mentek át a titkosításmentesítési procedúrán. És végül, mint bármely más országban, bizonyos részük, amely államtitkokat tartalmaz, egyelőre zárolva marad. Mindenesetre a demokratizálódás, a nyilvánossá válás folyamata zajlik. Arról pedig, hogy ez valóban így van, nem egyszer meggyőződhetek külföldi kollégáink maguk is, akik a ПГАИ kutatótermében dolgoztak, és akikkel számos alkalommal készítettünk – és fogunk is még készíteni – közös kiállításokat és publikációkat.

Jónás Róbert

Keletről Nyugatra

Pozsgay Imre iratai Stanfordban

Ahhoz, hogy a rendszerváltás mélyebb összefüggéseit feltárhassuk, elengedhetetlen a pártállami időszak politikai rendszerének, valamint az átmenet meghatározó szereplőinek és tevékenységüknek részletesebb tanulmányozása. Több olyan megkerülhetetlen alakja is van a magyar rendszerváltásnak, akiknek pályáját részletesen meg kell vizsgálnunk, hogy megérthessük az eseményeket. Ilyen szereplő Pozsgay Imre, akinek mint az állampárton belüli reformerek egyik, ha nem a legfőbb alakjának, meghatározó szerepe volt abban, hogy a rendszerváltás békés, tárgyalásos úton ment végbe. Pozsgay az átmenet ideje alatt a legmagasabb szinteken vett részt a politikai folyamatokban, amelyeknek alakítója és aktív részese is volt. A nyolcvanas években az MSZMP egyik legbefolyásosabb, legnépszerűbb szereplőjeként állt a Hazafias Népfront Országos Tanácsának élén, volt a Központi, majd a Politikai Bizottság tagja és államminiszter is. Elsősorban azonban kritikus gondolkodó, aki a nyolcvanas évek második felében már – részben meggyőződésből, részben személyes indíttatásból – nem a rendszert

fenntartó *status quo* stabilitásában, hanem éppen ellenkezőleg, annak átalakításában volt érdekelt. Mindez a kutatók számára felértékeli a személyét, hiszen irataiból a rendszerváltozás olyan részleteire derülhet fény, amelyek eddig nem, vagy csak kevésbé voltak ismertek, és így nagyban hozzájárulhatnak az átmenet részleteinek megértéséhez.

Az ilyen irányú kutatások előfeltétele a források elérhetősége és kutathatósága. Pozsgay Imre hosszú politikai pályafutásának és az általa betöltött jelentős funkcióknak köszönhetően nagy mennyiségű iratanyag állhat a kutatók rendelkezésére.

Akadnak azonban olyan források, amelyek bár forrásértéküket tekintve valószínűleg jelentősek, nehezen elérhetők a hazai kutatók számára. Ilyen forrást jelent az a Pozsgay Imréhez kötődő iratanyag is, amelyet jelenleg a kaliforniai Hoover Intézetben őriznek. Az intézetet Herbert Hoover későbbi amerikai elnök alapította 1919-ben a Stanford Egyetemen. Az intézmény eredetileg az első világháborúval összefüggő dokumentumokat gyűjtötte össze abból a célból, hogy vizsgálhatók legyenek a háború okai, körülményei és következményei. Az intézet tevékenységi köre fokozatosan bővült, és mára az eredeti gyűjtemény Hoover War Collection néven alkot külön részleget. Politikai kapcsolattrendszere elsősorban a konzervatív oldalhoz köti az intézetet, tanácsadó központként kül- és belpolitikai kérdésekben biztosítanak szakértői háttérrel.

Maciej Siekierski Lengyelország és Kelet-Európa szakértőjeként jó kapcsolatokat ápolt több, a térségben jelentős szerepet betöltő politikussal. A Hoover

A Hoover Intézet emblemikus épülete és logója.

Intézet varsói irodájának vezetőjeként 1991 és 1993 között felügyelte azt a munkát, amelynek keretében az intézet nagymennyiségben gyűjtötte össze a térség országainak rendszerváltáshoz kötődő iratanyagait ezen államok politikusaitól és jelentős személyiségeitől, amelyeket ezt követően a kaliforniai központba szállítottak át.

1996-ban mint a Hoover Institution European Collection kurátora, a gyűjtemény bővítése céljából Lech Wałęsa, Mihail Gorbacsov és más, a kelet-közép-európai rendszerváltások idejének meghatározó politikusai mellett Pozsgay Imrét is megkereste abból a célból, hogy egy dokumentumgyűjtemény létrehozásával személyét, mint a magyar rendszerváltásban jelentős szereplő pályáját bemutatthassa. A gyűjteményt Pozsgay Imre a birtokában lévő iratokból maga állította össze. (Az iratadás szabályosságát több politikus és

levéltári szakember is vitatta.) A mintegy 93 doboznyi anyagról az átadáskor nem készült részletes jegyzék, és azok teljes tartalmi megismerésére egészen 2009-ig csak korlátozott lehetőség volt. Ekkor a Hoover Intézet Pozsgay Imre kívánságának megfelelően, a rendszerváltás huszadik évfordulója alkalmából kutathatóvá tette azokat.

A Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet alapvető céljai között szerepel az a törekvés, hogy a magyar társadalom megbízható tudással rendelkezzen az 1989-es politikai átmenetről, és hogy az átalakulásról hiteles és pontos képet őrizzen meg a nemzeti emlékezet. Mindehhez elengedhetetlen az időszak forrásdokumentumainak összegyűjtése és feldolgozása. 2015-ben intézetünk megbízásából Kerekes Tímea közreműködésével fotómásolatok készültek a Stanfordban őrzött irategyüttes egyes részeiről. A mintegy öt és félezer oldalnyi irat fotómásolata a Hoover Intézetben eredetileg kialakított fondstruktúra szerint található meg a RETÖRKI Archívumának digitális gyűjteményében is. Az állomány túlnyomó része Pozsgay 1980-as évekbeli működéséhez kapcsolódik, vagyis ahhoz az időszakhoz, amelyhez politikai pályájának rendszerváltás szempontjából legfontosabb, legizgalmasabb kérdései is kötődnek.

A RETÖRKI Archívum Pozsgay-fondjában megtalálhatók a politikus beszédei, cikkei, interjúi, különféle jegyzetei és felszólalásai mellett az MSZMP Központi Bizottsága, Politikai Bizottsága és más szervei, valamint minisztériumok és más kormányzati szervek iratai. Ezek érintik a kultúrpolitikusként, a Hazafias Népfront Országos Tanácsának főtítkáráként, államminiszterként, majd a Nemzeti Demokrata Szövetség elnökeként töltött időszakokat. Hivatali tevékenysége mellett az iratokból kiegészíthető a Pozsgayról mint népszerű reformerről és a népiekkel jó kapcsolatot kialakító, vezető pártállami politikusról alkotott kép is.

Domonkos László

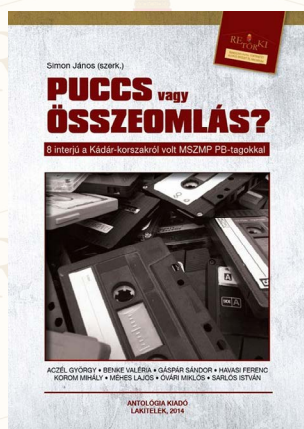
Táborszemle – utólag

„A könyv, amit kezében tart az olvasó, kísérleti kötet: megpróbál egy közel fél évszázadig (1945–1990) belénk sulykolt, ránk erőltetett, alapvetően hamis, sztereotípiává érlelt rész- vagy féligazságot a helyére tenni, amely a rendszerváltást/rendszerváltoztatást is túlélte, s a publicisztikától a politológián át a történetírásig változatlanul használatban maradt, s már-már az igazság látszatát kelti. Generációk nőttek föl az alábbi mondatszerkezeti elemeken: a Szovjetunió és a szocialista országok; a Szovjetunió és szocialista tábor; a Szovjetunió és a népi demokráciák, [...] ezek ugyanazt sugallják, mint a többi. Tételesen azt, hogy térségünkben valamiféle egységes és baráti, azonos szocialista-kommunista értékrendű, szolidáris közösség alakult volna ki a nagy vezető nép, az oroszok óvó-védő szárnyai alatt, és egyek voltunk Gdańsktól Dubrovnikig és Várnától Rostockig”. Igen, erről szól ez a könyv. Így lehetne summázni a RETÖRKI Könyvek 25. köteteként megjelent, *Táborszemle* című munkát, amely nyolc szerző – Beke Mihály András, Botlik József, Domonkos László, Juhász György, Riba András László, Szalai Attila, Szeredi Pál és Zsebők Csaba – írásait tartalmazza. És amelynek értelmező alcíme – *Különbségek, itt és ott* – egyben nyilvánvalóvá is teszi a szerkesztő és koncepciógazda Juhász György alapvető elgondolását: az egykori európai szovjet gyarmatbirodalom, a néhai ún. kommunista országok egyes darabjainak egymástól döntő fontosságú tényezők miatt alapjaiban eltérő valóságát láttatni és érzékeltetni, vizsgálni és elemezni, feltárni és bemutatni.

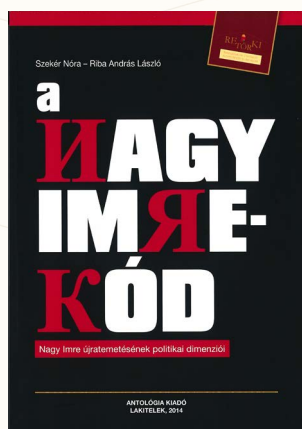
A gyűjteményt Botlik József akár jelképes, átfogó-összesítő címmel rendelkező tanulmánya nyitja: *Drúzsba kötve*. Csehszlovákia közelmúltbéli históriája,

az összetákolt állam jellegzetességeinek sora és a speciálisan „cseszko” kommunista világ hétköznapijainak több részlete érzékletes, olykor szellemes „tálalásban” tárul elénk. A tábori erőszakosorból az egyik legnagyobb mértékben „kilógó” Lengyelország vizsgálatánál igen árulkodó már a Jean-Paul Sartre-t idéző cím is: *„Lengyelek, az istenért, hogyan csináljátok?!”* Szalai Attila a különleges lengyel univerzum egyediségükben is roppant izgalmas „műhelytitkait” teszi vizsgálódás tárgyává, egyben roppant tanulságos bepillantást nyújtva e lengyel különlegesség mélyebb, történelmi-néplélektani összefüggéseibe is. Juhász György *A kétszer volt ország* címmel a másik nagy renegátot, Tito Jugoszláviáját helyezi nagyító alá. Akár úgy is fogalmazhatnánk, hogy a törvényszerű, elkerülhetetlen szétesésre ítéletettséggel megannyi, bizonyítékerejű összetevőjét, tényezőjét, jelenségét és okát világítja meg. E sorok írója *A stréber mintaállam* címmel pedig a megszállt Kelet-Németország önmagában is rendkívüli torzultságát, speciálisan egyéni NDK-dimenzióit igyekszik feltárni, a német „alapjelleg” megőrződésétől és „endekásodásától” a Trabant, „a kivehető ajtajú” turmixgép és a sok ezernyi magyar vendégmunkás jelenségein át a kényszerű megosztottság és a berlini fal abszurd nyomorúságáig. Beke Mihály András (*Mikor lesz vajon szobra Ceaușescunak?*) az önmagában is roppant izgalmas „szocialista Románia”, Zsebők Csaba (*A leghűségesebb csatlós*) a végeérhetetlen Todor Zsivkov-i „táborbéli Bulgária”, Riba András László pedig (*A párt és Enver – örökre veled vagyunk*) az egészen sajátságos utat bejáró Albánia társadalmi-fejlődési jellemzőit, egyediségük megannyi részletét mutatja be. A kötetet Szeredi Pál hazánkat ismerető, *Az egyéniség országa – Magyarország* című, tömörségében is többszörösen „telitalálatos” írása zárja.

A RETÖRKI Könyvek eddig megjelent kötetei

Simon János: Puccs vagy összeomlás? 8 interjú a Kádár-korszakról volt MSZMP PB-tagokkal

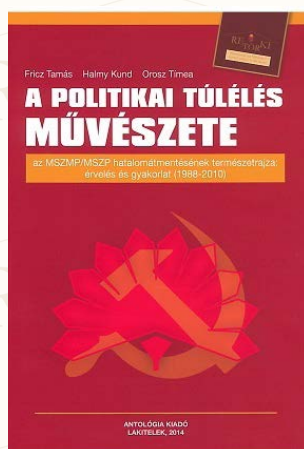
Szekér Nóra-Riba András László: A Nagy Imre-kód. Nagy Imre újratemetésének politikai dimenziói

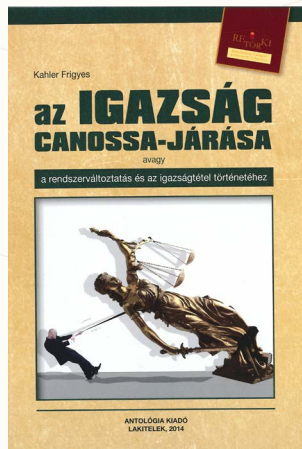
Katona András-Salamon Konrád: Tüntetések könyve. Negyedszázad 56 tüntetése Magyarországon (1988-2013)

M. Kiss Sándor (szerk.): Rendszerváltás 1989. 15 tanulmány

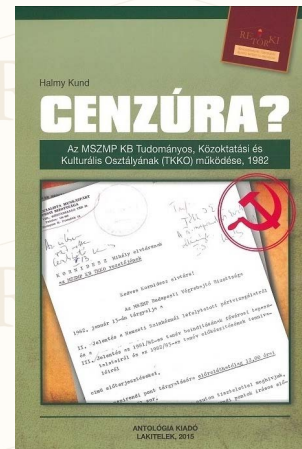
Fricz Tamás-Halmy Kund-Orosz Tímea: A politikai túlélés művészete. Az MSZMP/MSZP hatalomátmenetések természetrajza: érvelés és gyakorlat (1988-2010)

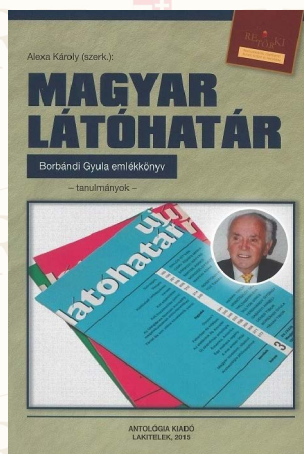
Kahler Frigyes: Az Igazság Canossa-járása avagy a rendszerváltoztatás és az igazságtétel történetéhez

Lóránt Károly: A rendszerváltáshoz vezető út. Gazdaságpolitikai visszaemlékezések

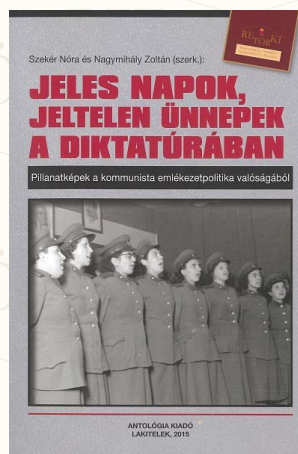
Halmy Kund: Cenzúra? Az MSZMP KB Tudományos, Közkutatási és Kulturális Osztályának (TKKO) működése, 1982

Alexa Károly (szerk.): Magyar Látóhatár. Borbándi Gyula emlékkönyv. Tanulmányok

Kávássy János: Nyugati szélben. Adalékok a magyar-amerikai kapcsolatok 1989-es történetéhez; gondolatok a kelet-európai és a magyar rendszerváltáshoz

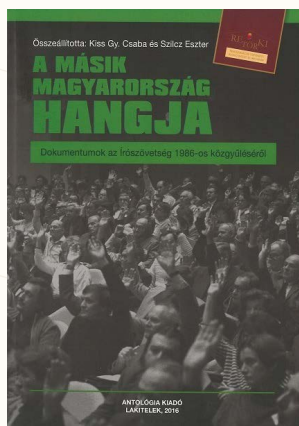
Szekér Nóra-Nagymihály Zoltán (szerk.): Jeles napok, jeltelek ünnepek a diktatúrában. Pillanatképek a kommunista emlékeztetpolitika valóságából

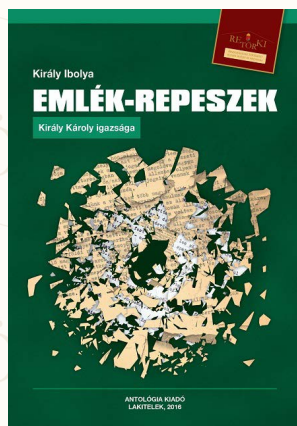
Szekér Nóra-Nagymihály Zoltán-Riba András-Házi Balázs: Taxis „blokád” I-II. 1-990-10-25-28. Egy belpolitikai válsághelyzet története

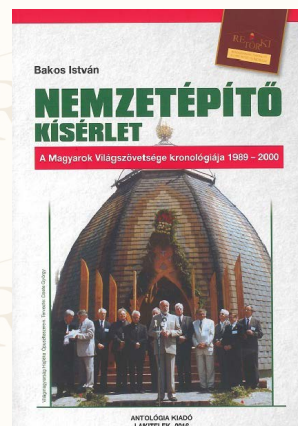
Kukorelli István-Tóth Károly: A rendszerváltozás államszervezeti kompromisszumai

Kiss Gy. Csaba-Szilcz Eszter (szerkk.): A másik Magyarország hangja. Dokumentumok az Írószövetség 1986-os közgyűléséről

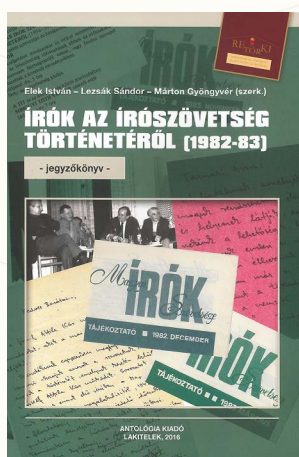
Király Ibolya: Emlék-repeszek. Király Károly igazsága

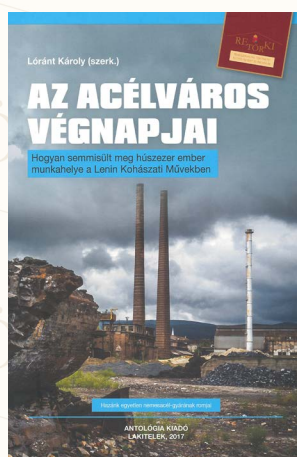
Bakos István: Nemzetépítő kísérlet. A Magyarok Világszövetsége kronológiája 1989-2000

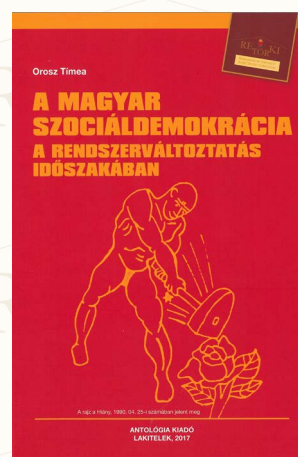
Duray Miklós: Rendszerváltozás, rendszerváltoztatás, rendszerváltás a Kárpát-medencében 1963-2015. I-II.

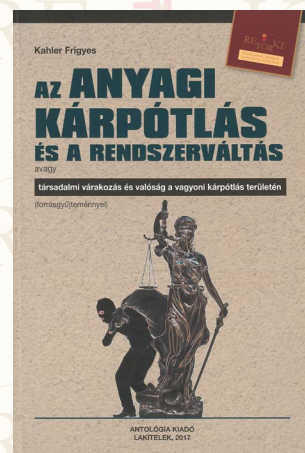
Elek István-Lezsák Sándor-Márton Gyöngyvér (szerkk.): Írók az Írószövetség történetéről (1982-83). Jegyzőkönyv

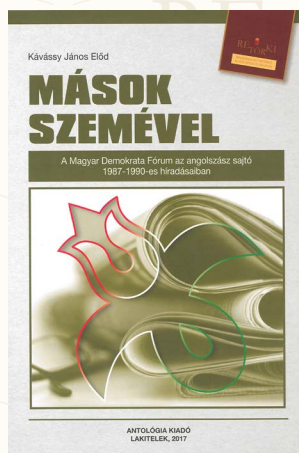
Lóránt Károly (szerk.): Az Acélváros végnapjai

Orosz Tímea: A magyar szociáldemokrácia a rendszerváltoztatás időszakában

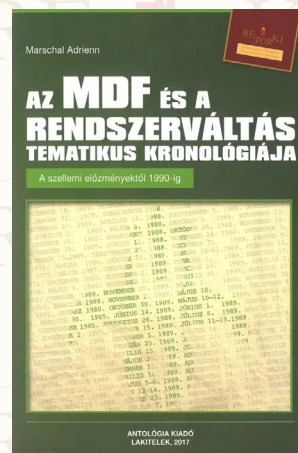
Kahler Frigyes: Az anyagi kárpótlás és a rendszerváltás

Kávássy János: Mások szemével

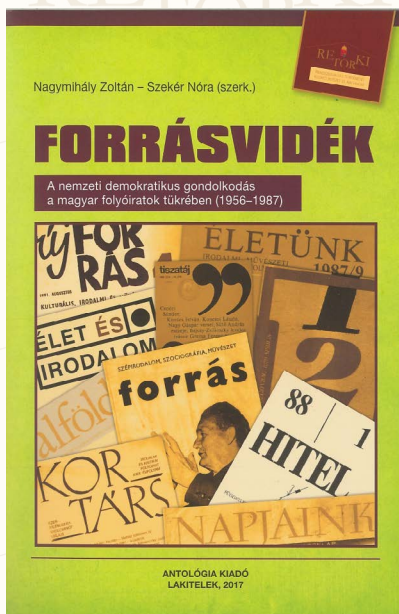
Szalai Attila: A múltból jelen, a jelenből jövő

Marschal Adrienn: Az MDF és a rendszerváltás tematikus kronológiája

Riba András – Székér Nóra: Dokumentumok az MDF korai történetéből

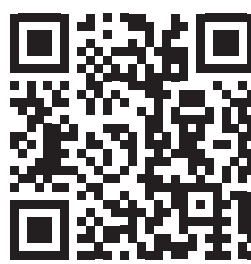

Nagymihály Zoltán – Székér Nóra: Forrásvidék

Juhász György: Táborszemle

További információk a RETÖRKI Könyvek eddig megjelent kötetének elérhetőségéről az alábbi helyen:
<http://www.retorki.hu/rovat/elerhetoseg#boltok>

A RETÖRKI kiadványai az alábbi könyvesboltokban és árusítóhelyeken vásárolhatók meg:

Püski Kiadó és Könyvesház

1013 Budapest, Krisztina krt. 26.
 Telefon: 1 375 7763
 E-mail: puskikiado@gmail.com
 Weboldal: www.puskikiado.hu

Litea Könyvesbolt és Teázó

1014 Budapest, Hess András tér 4.
 Telefon: 1 375 69 87, 1 783 01 01
 E-mail: litea@litea.hu
 Weboldal: www.litea.hu

Magyar Napló Könyvesbolt

Budapest, József krt. 70.
 Telefon: 06-70/421-9580
 E-mail: magyarnaplo@magyarnaplo.hu
 Weboldal: www.magyarnaplo.hu

Líra és Lant Zrt. / Líra Könyvesbolt

Líra könyvesbolthálózat
 Weboldal: www.lira.hu

Antológia Kiadó és Nyomda Kft.

6065 Lakitelek, Felsőalpar 3.
 Telefon: 76/549-045
 E-mail: antologia@lakitelek.hu

Könyvtárellátó Nonprofit Kft. / Kódex Könyvárúhá

1134 Budapest, Váci út 19.
 Központi telefonszám: 06 1 237 6900
 E-mail: titkarsag@kello.hu
 Weboldal: www.kello.hu

A Rendszerváltó Archívum 2017. évi különszámának szerzői

Domonkos László (Szeged, 1951)

Író, újságíró, televíziós szerkesztő. Rendszeresen publikál a *Magyar Hírlapban*, a *Magyar Időkben*, továbbá a *Hítel* és a délvidéki *Aracs* folyóiratokban. A *Trianoni Szemle* szerkesztőségének tagja. Kutatásai a magyar média történeti szempontú elemzésére, illetve a határon túli politikai szervezetek történetének feltárására irányulnak.

Hefty György Pál / Georg Paul Hefty (1947, Pfarrkirchen, Németország)

Újságíró, szerkesztő. 1968-ban érettségizett a Kastlban található magyar–német két-tannyelvű gimnáziumban. Münchenben politikatudományt, történelmet, pedagógiát és politikai földrajzot hallgatott. A Konrad Adenauer Alapítvány ösztöndíjasaként az 1945 utáni magyar külpolitikával foglalkozott. 1977-ben doktorált. 1977-től a CDU-CSU parlamenti csoportjának személyi referenseként dolgozott. 1981-től a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (FAZ) munkatársa, 1986 és 1993 között a napilap magyarországi tudósítója, ebben a minőségében tudósította a lapot a magyar rendszerváltás folyamatáról. Később a FAZ szerkesztőjeként tevékenykedett.

Jónás Róbert (Csenger, 1978)

Történelem szakon szerzett diplomát 2015-ben a Kodolányi János Főiskolán, ahol jelenleg Nemzetközi Tanulmányok mesterszakos hallgató. A főiskola és a RETÖRKI közös kutatói ösztöndíjpályázatának keretében 2016 júniusa és decembere között fél évet kutatói ösztöndíjasként töltött az Archívumban. 2017-től a RETÖRKI Archívum munkatársa.

Kávássy János Előd (Vác, 1973)

Történész. Vácon érettségizett 1991-ben. Pályafutását operatőrként kezdte, majd a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán szerzett angol szakos bölcsész és történelem szakos tanári diplomát 2005-ben. Doktori disszertációjában Ronald Reagan két elnöki periódusának magyar–amerikai kapcsolatait dolgozta fel. 2008 óta számos tanulmánya, illetve publikációja jelent meg tanulmánykötetekben és folyóiratokban, miközben több angol nyelvű kötetet jegyez, részben vagy egészben szakfordítóként. 2015-ben *Nyugati szélben*, 2017-ben pedig *Mások szemével* címmel önálló kötete jelent meg, emellett a *Magyar Hírlapban* is rendszeresen publikál. 2013 őszétől a RETÖRKI kutatója.

Kiss Gy. Csaba (Budapest, 1945)

Irodalomtörténész, művelődéstörténész. 1995-2010 között az ELTE Bölcsészettudományi Karán a Művelődéstörténeti Tanszék docense. Több külföldi egyetemen is oktatott vendégtanárként, így a berlini Humboldt Egyetemen, a Zágrábi Egyetemen, a nyitrai Konstantin Filozófus Egyetemen, a prágai Károly Egyetemen és a Varsói Egyetem Hungarológiai Tanszékén is. A Magyar Tudományos Akadémia doktora. Fő kutatási területei a közép-európai nacionalizmusok, a nemzet reprezentációja, magyar-szomszédnépi kapcsolatok és az irodalom szerepe a demokratikus átalakulásban. 1987-ben a Magyar Demokrata Fórum alapító tagja.

Prozumenscsikov, Mihail Jurjevics (1958)

Történész. 1984-ben végzett a Moszkvai Állami Egyetem történelem szakán, 1991-ben lett a történelemtudomány kandidátusa. 1984 és 1991 között az SZKP KB mellett működő Marxizmus-Leninizmus Intézet tudományos munkatársaként dolgozott. 1992-től a orosz Állami Legújabbkori Történeti Levéltárának munkatársa, 1993 és 2003 között a levéltári dokumentumok felhasználásával és publikációjával foglalkozó osztály vezetője, 2003-tól az archívum igazgatóhelyettese. Kutatási területe a nemzetközi kapcsolatok története a 20. század második felében, az SZKP története, a sporttörténet és a 20. századi orosz-kínai kapcsolatok. Több levéltári dokumentumgyűjtemény szerkesztője és összeállítója. Foglalkozott az 1961-es bécsi szovjet–amerikai csúcstalálkozó, a prágai tavasz, illetve az 1989–91 közötti kelet-európai rendszerváltások történetével.

Shishelina, Ljubov (Tallinn)

Történész. 1987-ben szerzett PhD diplomát külpolitika és nemzetközi kapcsolatok története szakon. 1994–1995 között az Orosz Állami Duma elnökhelyettesének külpolitikai tanácsadója. 2006-tól a történelemtudományok doktora. Ettől az évtől az Orosz Tudományos Akadémia Európa Intézetének főmunkatársa, a Közép- és Kelet-Európa Kutató Osztály és a Visegrádi Központ vezetője. 2004 és 2014 között a Kodolányi János Főiskola Társadalomtudományi Tanszékének főiskolai tanára, 2014-től címzetes egyetemi tanára. 2007 és 2016 között az Orosz Állami Humán Egyetem világpolitika és nemzetközi viszonyok tanszékén egyetemi tanár, a Moszkvai Állami Lomonoszov Egyetemen a visegrádi szakkurzus vezetője. 2015-től a Magyar Tudományos Akadémia köztestületének külső tagja. 2016-ban megalapította Budapest székhellyel a Közép-európai Nemzetközi Kapcsolatok Intézetét (CEIIR). Az orosz és a magyar állam is kitüntette munkásságáért.

Szalai Attila (Budapest, 1950)

Újságíró, politológus, diplomata, a Károli Gáspár Református Egyetem oktatója. 1976 és 1990 között Varsóban élt, az Interpress külső munkatársaként tevékenykedett és különböző lengyel lapokban publikált. A rendszerváltás után a kilencvenes években az *Új Magyarország* és a *Napi Magyarország* munkatársa, előbbinek főszerkesztő-helyettese, majd főszerkesztője, utóbbinak alapító főszerkesztője volt. 1993 és 1995 között a Varsói magyar nagykövetség sajtótitkára, 2001 és 2005 között a Varsói Magyar Kulturális Intézet igazgatója. 2005-től 2009-ig a Külügyminisztérium vezető főtanácsosa. 2009 és 2013 között a Varsói magyar nagykövetség sajtó- és kulturális tanácsosa, majd első beosztottja.

Szekér Nóra (Budapest, 1976)

Történész. Tanulmányait a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán történelem, német és esztétika szakon végezte. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájában szerzett PhD fokozatot, disszertációja a Magyar Testvéri Közösség történetét dolgozza fel. Az egyetemi diploma megszerzése óta folyamatosan végez felsőoktatásban oktatási tevékenységet. 2003-tól 2005 szeptemberéig a Kodolányi János Főiskolán tudományos munkatársként, 2014-ig az Óbudai Egyetemen, mint adjunktus állt alkalmazásban. 2014–2017 között a RETÖRKI, 2017 novemberétől az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának (ÁBTL) kutatója.

A szerkesztők életrajzai

Házi Balázs (Budapest, 1987)

Levéltáros. A budapesti Toldy Ferenc Gimnáziumban érettségizett 2006-ban, 2013-ban a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán szerzett történelem mesterszakos diplomát. A Magyar Országos Levéltár több projektjében is részt vett segédlevéltárosként. Az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa volt 2013-2014-ben, majd 2014 októberétől a RETÖRKI alkalmazásában áll.

Nagymihály Zoltán (Budapest, 1988)

Történész. 2012-ben szerzett diplomát a Pázmány Péter Katolikus Egyetem történelem szakán, ahol elsősorban a 20. századi magyar történelem és az emigráció kérdéseit kutatta. Szakdolgozata a *Látóhatár* c. müncheni lap történetét, a benne lezajló vitákat, azok következményeit elemezte az 1956-os forradalom hatásának tükrében. 2013-ban és 2014-ben a nemzetpolitikai államtitkárság Körösi Csoma Sándor-programjának ösztöndíjasaként kétszer fél évet töltött a németországi magyar diaszpóra közösségeiben. 2014-től a RETÖRKI munkatársa.

Riba András László (Böhönye, 1987)

Kutató, történész, a RETÖRKI Archivum vezetője. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájának doktorandusza. Fő kutatási területe a Kádár-rendszer politikatörténete.

RESEARCH INSTITUTE AND
ARCHIVES FOR THE HISTORY OF THE
HUNGARIAN REGIME CHANGE

www.retorki.hu

RENDSZERVÁLTÁS
TÖRTÉNETÉT KUTATÓ
INTÉZET ÉS ARCHÍVUM

H-1055 Budapest, Kossuth Lajos tér 1-3.
Address: 1062 Budapest, Andrássy út 100.
E-mail: retorki@retorki.hu
Phone: +36 1 301 8070
Telefax: +36 1 301 8040
Homepage: www.retorki.hu

Székhelye: H-1055 Budapest, Kossuth Lajos tér 1-3.
Levelezési cím: H-1062 Budapest, Andrássy út 100. I. emelet.
Általános elektronikus levélcím: retorki@retorki.hu
Telefonszám: 06 (1) 301 8070
Telefax: 06 (1) 301 8040
Honlap: www.retorki.hu

A
OF THE
C
H
I
V
E
S

PERIODICAL OF THE RESEARCH INSTITUTE AND ARCHIVES
FOR THE HISTORY OF THE HUNGARIAN REGIME CHANGE

REGIME CHANGE

International Relations

- Attila Szalai: Distinctive Features of the Polish "Autumn of the People"
- Lyubov Shishelina: The Issue of Ethnicity as the New Topic of Negotiations
- Hungary and Russia in the Context of Cultural Relations. An Interview with József Goreity
- Csaba Gy. Kiss: The Hungarian Transition from a Comparative Aspect

December 2017.

Special Issue

Table of Contents

Introduction to the Special Issue.	3
Attila Szalai: Distinctive Features of the Polish “Autumn of the People”.	4
János Előd Kávássy: Crossroads. Hungary’s Unique Place in the Regime Change of the Eastern Bloc, Summer 1989.	8
Lyubov Shishelina: The Issue of Ethnicity as the New Topic of Negotiations.	12
Reporter in the Regime Change. An Interview with Georg Paul Hefty.	17
Hungary and Russia in the Context of Cultural Relations. An Interview with József Goretity	21
Tolstoy Association for the Russian-Hungarian Cooperation	27
Csaba Gy. Kiss: The Hungarian Transition from a Comparative Aspect.	28
Mikhail Yuryevich Prozumenshikov: Myths and Reality Archives in the Post-Soviet Society	31
Róbert Jónás: From East to West. The Documents of Imre Pozsgay in Stanford	35
László Domonkos: Camp Inspection – Post Factum.	37
Authors	41

ARCHIVES OF THE REGIME CHANGE

Publisher:

Research Institute and Archives for the History of the Hungarian Regime Change

Responsible Publisher:

Zoltán Bíró

Seat of the Publisher:

1055 Budapest, 1-3. Kossuth Lajos square

Editors:

András Riba, Zoltán Nagymihály, Balázs Házi

Main contributor:

Róbert Jónás

Translators:

Borbála Domonkos, János Előd Kávássy, Alessandro Marengo, Nóra Weninger

Proofreading:

Daniella Budai-Szántó

English proofreading:

Nóra Weninger, János Előd Kávássy

Cover and layout:

Balázs Házi, RETÖRKI

Address: 1062 Budapest, 100. Andrassy str. 1st floor

e-mail: szerkesztoseg@retorki.hu

Not for commercial purposes.

HU ISSN 1589-0228 (printed)

HU ISSN 2498-9193 (online)

Printed by Pannónia Nyomda

This issue is under *Creative Commons*

Attribution – NonCommercial – ShareAlike 4.0 International license.

Introduction to the Special Issue

We have come to the end of the second volume of the journal the *Archives of the Regime Change*. Together with this year's last issue of our quarterly we publish a special issue as well. This is a special edition concerning international relations and affairs which gives an account of the so far not so well-known part of the activities of our Institute and Archives to the researchers and readers interested in it.

Studying the international aspects do not constitute a major part of the scientific research work or of the archival researches of the Institute. However, it is easy to see that if we want to reveal the history of the regime change, it is essential to study the international circumstances, to consider the changes that took place in the different countries of the region, and moreover, to become familiar with the documents which directly concern us but are preserved in foreign archives. From this point of view the archival documents bearing a relation to Hungary and kept in the archives of the successor states of the former Soviet Union – especially in Russia and Ukraine – are particularly important.

It was for this reason and for the sake of forming a successful scientific cooperation in the hope of achieving mutual intellectual results that we made efforts to build these relationships. That is why we concluded an agreement of cooperation with the Institute of Europe in Moscow, we are trying to establish contacts with Russian researchers, and we are doing researches in Archives in Kiev.

Our research work certainly comprises the study of the neighboring countries and – among others – Poland and Germany. Moreover, we also consider the reception of the Hungarian regime change in the English-speaking countries – especially through the Western-European press. We have started the research not long ago, so we can give account of only modest results so far. However, in this special issue we hand over the outcome of our researches achieved until now to the readers. We hope that through our research work carried out in the field of the international affairs we will have the opportunity in the future as well to enrich our archives with important documents and to improve our knowledge comprehensively.

This work of ours is not at all self-contained. We are going to continue the research in a way which is relevant to our profession in order to entirely and deeply understand the processes of the regime change and to be able to introduce the results to the public.

Finally I would like to express my thanks to our colleagues and authors for their work both in this special international issue and also in this year's last issue of the "regular" periodical about the actual situation and problems of Sub-Carpathia.

Budapest, 4 December 2017.

Attila Szalai

Distinctive Features of the Polish “Autumn of the People”

The “yeast” of the Central and Eastern European regime changes were undeniably the chain of events that occurred in Poland. I can recommend two fundamental reviews by historians for those who are interested in this topic. One of them is the *Reglamentowana rewolucja. Rozkład dyktatury komunistycznej w Polsce 1988–1990* (*Revolution in Details – The Collapse of the Communist Dictatorship in Poland 1988–1990*) by Antoni Dudek¹, the other one is *1989 – Jesień Narodów* (*1989 – The Autumn of the People*)² by authors Adam Burakowski – Aleksander Gubrynowicz – Paweł Ukielski, and the revised Hungarian version of this book, which was published under the title *The Last Days of the Communist Dictatorship in Central and Eastern Europe*.³

In the introduction of the above mentioned book *1989 – The Autumn of the People*, written by three young Polish historians reviewing the characteristics of the Hungarian, the East-German, Czechoslovak, Romanian and Bulgarian regime changes, we can find very useful and important

statements regarding the specific features of the Polish situation. We can generally agree with the authors that Poland in the 1980s was fundamentally different from the other communist countries, because such phenomena occurred in the largest and most populous country in Central and Eastern Europe which didn’t happen anywhere else. Therefore those phenomena which were considered absolutely normal, common and everyday by the Polish people, were mostly unknown in the other countries of the Communist Bloc and even nowadays analysts in the latter countries do not take these facts properly into consideration.

The most important factor which distinguished Poland from the other European countries of the Soviet bloc was that it had a strong and well organized opposition, which was supported by the majority of the population and which had the sympathy of the public opinion of the western countries. Among the many differences between the Polish opposition and the oppositions of the other Eastern European communist countries, the social acceptance and the mass movement aspects were very important. At its “peak” in 1981, the membership of the Solidarity Trade Union reached 10 million, out of the population of 36 million. This number, despite the martial law, the arrests, the internments, the murders, the mass-emigration and the general depressive state of the population by the mid-1980s, was still incomparably higher compared to the entire number of similar or other opposition organizations of all the communist countries. Furthermore, besides the Solidarity Trade Union, there were hundreds of smaller formations, which limited their activities to certain towns and regions. The opposition in Poland enjoyed the real support of the majority of the population. In other countries,

¹ Kraków, Arcana, 2004.

² Warszawa, Collegium Civitas, Instytut Studiów Politycznych PAN, Wydawnictwo Trio, 2009.

³ Göd, Rézsong, Argumentum Books, 2014.

the members of the opposition, even the emigrants were seen as odd people. The majority of the people didn't understand their slogans and were mostly uninterested in their activities. The decisive majority of the Polish opposition didn't intend to limit their activities to labor and human rights issues, and set out on more or less realistic political goals. Theoretically the Solidarity didn't have a clearly defined political plan, in spite of this it was regarded, up to a certain degree, as a political organization.

The social composition of the Polish opposition groups was different as well. The opposition organizations of the other countries practically belonged to relatively narrow intellectual circles, while in Poland workers, peasants as well as the rural population took part in the anti-communist activity, which was the consequence of the property structure which allowed a great percentage of private farm ownerships (in Poland, about 80% of the agricultural land remained private property).

It was also a specifically Polish characteristic that the great opposition movement, the Solidarity, came into existence as a trade union. Naturally the representatives of the intellectuals also took part in the opposition movement, but the most significant leading figures – led by Lech Walesa – were workers, a fact in itself that posed a challenge to the system which based its legitimacy on the claim that it's implementing the will of the "working people".

Another characteristic was that the fundamental tone of the anti-system activities was defined by people who didn't belong to the communist party, while in other countries opposition figures or emigrants emerged from among the members of the ruling communist party or from the intellectual elite supporting the political power.

There was a significant difference as well as far as the ideology represented by the opposition is concerned. The Polish opposition organizations often clearly referred to the national tradition, the liberation

wars and patriotic topics, while in the other countries they mostly concentrated their attention to human rights and universal values. These were obviously important issues in Poland as well, but they didn't constitute the main element of the oppositions' rhetoric. Catholicism played a great role in this, as the Polish Church traditionally supported the national affairs.

Besides it's being a mass-movement, another striking feature was the inner variety of the Polish opposition organizations. Although they had a common enemy, there was a significant ideological, strategic and tactical difference between the various groups and movements, therefore there were sharp debates as well which often ended in open conflicts. Nevertheless, in the course of these conflicts the opposition members learned the rules of politics in practice, which became very useful among the democratic circumstances after independence was achieved.

So if we compare the Polish circumstances with that of the other communist countries, Poland definitely comes out favorably from the comparison. The Polish opposition, even in its most difficult period in the mid-1980s, was such a force which had to be taken into consideration by the political leadership. In other countries the opposition activities meant debate clubs with limited amount of people or isolated initiatives of private citizens.

The relative power of the opposition based itself on the relative weakness of the communist party. During the "Solidarity's carnival" in 1980-81, members of the Polish United Workers' Party (PUWP) entered the independent trade union in great numbers. After the martial law was declared and the Solidarity Trade Union was outlawed, many people left the PUWP as a sign of protest against the implemented policy of the government. Another problem emerged for the PUWP, because after December 1981, the military leadership put the party aside to a certain degree. This situation didn't change even after the mar-

tial law was terminated. The party was the hinterland made up by its members, but the more important decisions were made by an informal group, mostly comprising military officers rather than civilian members. The weakness of the PUWP was indirectly related to the complete failure of the communist ideology. Although General Jaruzelski declared 13th December 1981 that “we will defend socialism just like our independence”, his words however were interpreted as he intended to defend particularly the government and the power exercised by a specific group, not the system as a whole, even less the ideological construction itself. The socialist catchwords were soon forgotten.

In the 1980s, especially after the martial law was imposed, the political system survived above all due to its inertia. The impulses to reform or change the system as a whole were not sufficient enough. After this came into existence in the form of the Perestroika, the Polish leadership immediately embraced the line of Gorbachev, because in this way they saw the possibility of retaining their power. The communist ideology – in contrast to Romania and Bulgaria – wasn’t substituted with nationalism (although some groups even attempted this solution). They didn’t introduce anything except for the “pure”, technocratic-kind of government – their goal was to keep order, legitimacy and the laws. The group leading the state dealt only with the administration, as it was incapable of setting new guidelines. During the 1980s, a dangerous ideological vacuum evolved for the communists.

Even more dangerous for them was the fact that this vacuum didn’t mean an absolutely empty space. Besides the opposition, which was forced into illegality, yet still had a considerable role, the Catholic Church played a very important part in the battle for the “hearts and minds”, as its position in Poland was absolutely different from the situation of the Church in the other communist countries. The Catholic Church in Poland maintained most of

its independence during the entire course of the communist rule, despite the fact that it was exposed to constant attacks from the government. The fight for the free practice of religion went on for decades (for holidays on religious feast days, the Corpus Christi processions, permission to construct new churches), while they tried to humiliate and deride the Church in the public media and the activities of the priests were rigorously controlled by the internal security service.

The power of the Polish Catholic Church derived from the faith of the society and from the historical tradition to maintain the feeling of national unity from the times of the partition. The majority of Polish people didn’t renounce their Catholic faith even during the period of the harshest repressions, and took part in at least some religious services. When Karol Wojtyła became the Pope, the government was obliged to give some extra concessions to the Church. One of these concessions was that the Pope was allowed to return to his native land: he visited Poland in 1979, 1983 and 1987. These visits all had an enormous mobilizing force among the people. It turned out that the Polish Pope could generate a previously unseen enthusiasm towards religion, which was in contrast with the atheist and materialist communism. This phenomenon was completely unique among the countries of the Soviet bloc. In Central and Eastern Europe, Christianity was violently forced out of public life, later from private life as well. There were retaliations against local religious communities, priests were murdered, while others were forced to cooperate with the authorities. In many places churches were closed, and the visible signs of religious cult were removed from public places. At the same time the atheist features of Marxism were more vigorously emphasized compared to the Polish situation.

In the 1980s, there was a permanent economic crisis in the Polish People’s Republic, with seemingly no solution. Lack of goods, endless queues for basic neces-

sity items, the dramatically low quality of goods; this was everyday reality. The macroeconomic indicators were also unfavorable: Poland was in a debt-spiral, the real-earnings didn't grow at all, while there was no demand for the domestic products in the foreign markets. As a result of this Poland was getting closer to Romania and Bulgaria, where the economic conditions were similar or even worse. However, the situation in Poland differed definitely from the economic environment in East Germany, Czechoslovakia and Hungary, where a decline in the living standards could be felt as well, but basic necessity goods were available without any problems.

At the beginning of the 1980s, the economic crisis had a mobilizing effect on the population, but after the end of the martial law it rather had a demobilizing effect. The government managed to convince at least a part of the population that the opposition had no real concept to fix the economy (it was obvious that the government did not have a concept either, and the Polish people could feel this in their everyday lives). In the People's Republic of Poland a peculiar situation evolved: as a result of the catastrophic economic situation, with the "permission" of the Kremlin, the government decided to initiate negotiations with the opposition. Communism in Poland fell after a lengthy negotiation process which involved the representatives of the government, the opposition and the Church. It is an important fact that the Church acted as the representative of the majority of the population, and fulfilled a stabilizing role. The reforms which gave a new direction to the economy were already put into force by the entirely communist government of Mieczysław Rakowski. The opposition, at least its dominant part, formerly demanded the dialogue with the government for years and was open for compromises. Those opposition groups which didn't support this standpoint, ultimately didn't play a decisive role in 1989.

The start of the negotiations was triggered by two series of strikes in 1988. The round-table talks began 6th February 1989, which later served as an example for other countries. In terms of the round-table agreement (it must be noted that a great percentage of the members of the opposition didn't take part in the negotiations) elections were held 4th of June 1989: members of the Sejm were elected partially free (65% for PUWP candidates while 35% for independent candidates) while members of the Senate were elected in entirely free elections. Despite the weak attendance, the overwhelming victory of the Solidarity astonished both sides. The Parliament was formed – in accordance with the round-table agreement, in the Lower House initially the communists and their satellite parties, the Alliance of Democrats (SD) and the United People's Party (ZSL) had the majority, while in the Upper House the representatives of the Solidarity occupied 99 out of the available 100 seats.

The previously described Parliament executed the fundamental reforms of the system, so the People's Republic of Poland became the Third Polish Republic. Compared to the other countries, this process was not an exception, it rather proved the rule: in the other states it were also the parliaments formed by the representatives of the *ancien régime* which introduced radical reforms that ended communism as a political system. However, what made the changes along the Vistula river special, was that in September 1989, it was in Poland that the first non-communist government of the Soviet bloc was formed.

Within a few months, the Central and Eastern European totalitarian systems collapsed like a house of cards. The events in Poland accelerated similar processes in the other countries without doubt, however, the only solution which was adopted elsewhere was the round-table system.

János Előd Kávássy

Crossroads

Hungary's Unique Place in the Regime Change of the Eastern Bloc, Summer 1989

By the middle of 1989 fundamental and obvious changes had taken place in the cold war conflict of the two superpowers, yet it did not mean either automatic or instant changes in the internal life of the satellite states of Eastern Europe. The Eastern bloc reacted on a regional and not on an individual level to the changes in the cold war arena, namely that Ronald Reagan and his two administrations had *de facto* won the four decade long arms race. In the rush of events that changed pace with the collapse of the Berlin wall in November 1989, and shifted focus with Gulf War of 1990-1991 even we Hungarians tend to forget the dedicated role Hungary – more precisely the Kádarian model of the Hungarian People's Republic – played.

On the stormy summer day of 11 July 1989 Air Force One landed at Ferihegy Airport in Budapest. George H. W. Bush the 41st president of the United States faced the huge crowd gathered at Kossuth Square in rain and strong winds.

In one of the most memorable moments of this historic event the American president – losing his battle against the poor weather – tore his well-written speech into pieces with a spontaneous, also symbolic and theatrical gesture, and spoke with his own words to the Hungarian people gathered in the Budapest square and sitting back at home in front of their TV sets.¹ Beyond the one-off nature of this moment that was fixed in the minds and in the souls of generations only few people truly understood or understand even now that in all this there was Hungary at its own crossroads punching well and truly above its own weight.

¹ As then US ambassador to Budapest Mark Palmer later recalled: „By the time President Straub [F. Brúnó – KJE] started his speech it was already raining, and rain was accompanied by thunder. The crowd that had been waiting there for one or two hours soon became soaking wet, and so President Bush told me how heart-warming it was for him to see that people who came to see him did not leave and they wanted to hear him. I myself was really proud of the President who behaved like a true American: he was spontaneous and sincere. Since he did not want the people to get more soaked, he tore his speech into pieces, signalling that we can forget about protocol, let's just be humans. [...] I felt deeply sorry that they could not hear it because it would have been a rousing, deeply emotional and thought-provoking speech. The president wrote it himself. It was full of references to Kossuth Lajos, to US-Hungarian relations during the previous century and there were repeated reference to the Hungarians' desire for freedom and to what it meant for us Americans. The president would have talked about respect toward Hungarians, Hungarian immigrants in the US and their contribution from Bartók's music to the nuclear science of Teller Ede.” Varsa István: *Interview with Mark Palmer on the Voice of America*, 17 July 1989. <http://www.osaarchivum.org/files/documents/press-room/2013/palmer/mark-palmer.pdf>

George Bush, travelling to the G-7 summit in Paris came to Budapest via Warsaw and Gdańsk. While Nixon, Ford, Carter and Reagan had visited Poland before him, he was – due to the fact that a possible Reagan-Kádár summit in the mid-1980s never took place² – the first ever US president to visit Hungary.

Repetitive Polish and (until then) unique Hungarian presidential visits evidently served the same purpose: it was the start of the *de facto* dismantling of the so-called „Yalta world order”. George Bush had openly denounced Yalta in September 1983, while still as vice president (and all the more painful for the Kremlin also as the former head of the CIA) – „We recognize no lawful division of Europe”³ – and now as president he had his chance to prove his words. Bush’s visits to Poland and Hungary were directly linked to the „Hamtramck package”, the program he articulated on 17 April 1989 in front of the Polish American community of the Michigan town, and also correlated to the conception of „ending cold war where

it started”. Robert L. Hutchings then director for European affairs in the National Security Council later wrote: „Otherwise, the character of the Budapest visit was quite different from Warsaw and Gdańsk. Internally, the situation was in rapid flux but not nearly as delicate as in Poland. The Hungarian leadership, after the elevation of Pozsgay and Nyers to the party presidium, was vying with opposition figures to see which could control the reform process; the question was not whether reform would proceed, but on whose terms. And internationally, Hungary’s room for manoeuvre was much greater than strategically pivotal Poland. Here, with echoes of 1956, was the interplay between Polish and Hungarian events: when Poland, with its geostrategic weight in Soviet thinking, got away with some new steps toward political liberalization, the Hungarians saw this as a green light for themselves. And Hungary, precisely because it was strategically less critical, had more leeway than Poland to test the limits of the possible, in the process setting new standards to which the Poles could aspire. The president’s public remarks in Budapest were accordingly more aggressive, aimed at accelerating the process of change lest half-reforms by the party leadership overwhelm an opposition that was much less unified than Poland’s.”

Hutchings emphasizes the fact that beyond official talks between the highest circles of US and Hungarian government officials there was also a less formal meeting between Bush and Pozsgay, and also between the US president and representatives of various Hungarian opposition groups.⁴ Concerning this latter meeting it is very important to note that „Despite the perception in Hungary that the United States favoured

² The issue/the chance for a US-Hungarian summit was first raised by Washington in late 1984, and was leaked there in early 1985. A Reagan-Kádár summit in Budapest was most likely proposed for May 1985 and we know for sure that such a meeting failed because of Kádár’s reluctance and dismissal. Yet in December 1985 a bilateral summit – by then aiming 1986 – was still an open question, but concerning the issue Kádár made only very cautious statements: „only organic developments are possible”, „there is no room for sudden and unsubstantiated ideas”. Then US ambassador to Budapest Nicholas Salgo later said that actually Kádár himself was willing to visit the United States and meet Ronald Reagan there, but unfortunately White House Deputy Chief of Staff Michael Deaver was persisting on the date of 8 May, ignoring the fact that on 9 May Kádár had to present himself in Moscow at the usual Victory Day Parade. MNLOL KÜM TÜK 4-13 002654/1 és 4-14 005831

³ <http://www.nytimes.com/1983/09/22/world/bush-promises-aid-for-east-bloc-states-with-independence-vienna-sept-21-upi-vice.html>

⁴ These meetings took place at the Zugliget residency of

the Budapest intellectuals associated with the Free Democrats, the president was at pains to distance himself from a partisan position in the Hungarian political debate.” While the former advisor says that „Like Secretary Baker’s subsequent (February 1990) meetings in Sofia and Bucharest with representatives of all the major opposition parties, the meeting was not very successful.”, in his summary he makes it clear that in both Poland and Hungary, „Bush’s visit almost certainly had the effect of advancing the political agenda well beyond what had been contemplated in the earlier negotiations between the regimes and opposition forces.”⁵

There can be little doubt that the communist leadership – which was consciously organizing, shaping and

controlling or attempting to control full scale social transition on all levels and in all segments – in dialogue with the opposition was very much influenced by all that that was understood, derived and also accepted (as a fact) from George Bush’s Budapest visit. Hungary, more precisely the ruling elite and the democratic forces opposing them were already at their own crossroads when the Bush administration decided to openly force and push global world order, and within that the Eastern bloc with its key role to their crossroads. Before the *Berliner Mauer* came down the possible opportunities and choices of Eastern Europe themselves in the cross-section of this two, with sometimes spontaneous sometimes voluntary speeding-ups, while this two processes – the global and the local – were in obvious interaction themselves, as if any of the two changed it induced changes in the other as well. For those who may have doubts about the fact that in this then newly transpiring and still forming situation all players involved had to accommodate and get used to the new realities let me quote General Brent Scowcroft, Bush’s National Security Advisor: „Probably not since the time of the Roman Empire has any state had the military and economic power of the United States- ... Now it’s been that way really since 1945 when the European powers exhausted or defeated as a result of World War I and World war II. But it didn’t become apparent during the Cold War because of the nuclear strength and capabilities of the Soviet Union. But it is new and the United States is really not used to it. You know for most of our history we have been an important power but we have not been a leading power in the sense of dealing with the world issues and framing the context of responding to crisis. Instead we sat secure behind our two oceans and let he Europeans

Mark Palmer – the US ambassador who on 14 March 1989 met the head of the Workers’ Militia, while on the following day, 15 March he openly exposed himself with some key figures of the Hungarian opposition (creating a minor diplomatic incident). In the first meeting George Bush met Pozsgay and Deputy Minister of Foreign Affairs Kovács László, while in the second gathering he met opposition leaders preferred by Palmer – according to Kónya Imre there were some 10 people invited. (As for Mark Palmer’s incident he met Major General Borbély Sándor on 14 March at the Workers’ Militia headquarters, where he inquired if there were going to be a Workers’ Militia in a multi-party-system, and will militia men and mainly officers be allowed to join newly formed parties; also how the militia was prepared to „handle the crowds”, and last but not least if they had been/will be on alert on 23 October 1988, and 15 March 1989. Then after he made himself visible marching with Hungarian opposition forces on 15 March the State Department made it clear that his action had no previous conformation from Washington, and so his public stance was his own private action. In response to Palmer’s moves Hungarian Minister for Foreign Affairs Várkonyi Péter told his colleagues in private that if the US ambassador provokes another incident he must be expelled as a *persona non grata*. MNLOL KÜM TÜK USA 4-1 1868/T és 4-10 00625/6

⁵ All quotation in this section are taken from Robert L. Hutchings: *American Diplomacy and the End of the Cold War: An Insider’s Account of US Diplomacy in Europe, 1989-1992*. Woodrow Wilson Center Press, 1997. 64-67.

and others decide what the conflict was, what the rules were and so on, then we were to decide whether to join, but we did not have the job of framing the world debate. And now all of those who were sort of out and front of us the British the French so on and so forth they are gone, and we are out there all alone – and we are not really used to be in that position. Secondly, neither is the rest of the world used to have it, a [one and only one – KJE] country in that position, and they are adjusting to it.”⁶ So creating the framework of *a Pax Americana* was as much as a challenge to Washington itself, as it was for other countries and powers of the globe, among them with the mere 10 million Hungarian People’s Republic.

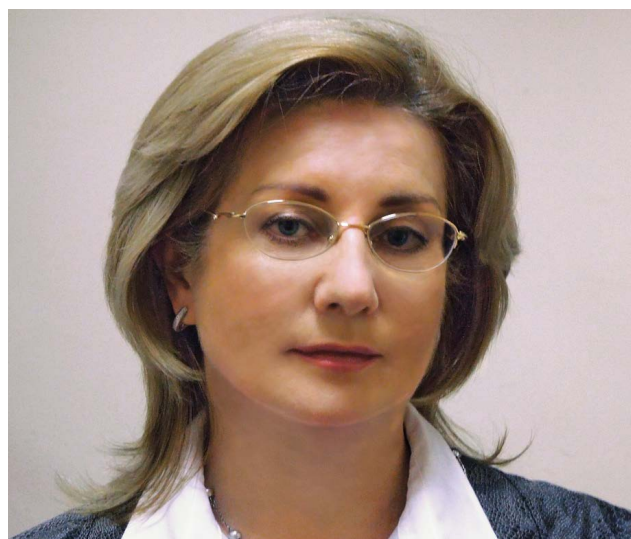
In the middle of 1989 the Bush administration, forging its own unchallenged global lead, meant a partly pathfinding, and partly pace setting role for Hungary in the transformation and transforming of Eastern Europe. Although in the long run Poland

was obviously more important than Hungary for American policy makers and planners, in that dedicated sequence of time Hungary had the defining role. Considering Hutchings statement that in mid-1989 American experts calculated four, while the leaders of Solidarity themselves calculated 6 (!) years for the completion of the democratic transition in Poland, and also the fact that all other countries within the Eastern bloc meant an open question, the transformation of the Hungarian People’s Republic, reaching its own crossroads as the captive of Kádár’s paradigm, had regional importance and focus. Eastern European regime change, now known to and analysed by us as history, turned out in the end to be rather fast and sometimes rather bloody and we can only reconstruct the chain of events as a whole retrospectively. All this in its complexity was inconceivable back in the day. From this respect it is just worth keeping in mind the unique place and role Hungary had in the summer of 1989.

⁶ Brent Scowcroft’s lecture on international affairs at the University of Michigan on 27 September <https://www.youtube.com/watch?v=uTt03gy9iiQ>

Lyubov Shishelina

The Issue of Ethnicity as the New Topic of Negotiations

During the time of the regime changes in Eastern Europe a lot of people felt uneasy about the Hungarian and Czechoslovakian reforms. Mostly about the former, as everyone was afraid of the repetition of the bloody events of 1956, when the two sides of society brutally collided. So everything seemed interesting: the mechanism of the transition, the principle of the convocation of the authority and its opposition, the weapon question that was owned by a part of the civil service's workers, the standpoints in connection with the withdrawal of the Soviet troops, the fate of the Comecon, the maintenance of the interstate claims, and last but not least the issue of ethnicity, the political parties' Pan-European cooperation, the relations to the EU, NATO and the Western-European Union. This not only helped to analyse the situation and to work out propositions in the field of foreign policy, but also served as a model for conducting our own inner reforms.

The fear of the conflict between Romania and Hungary, which was provoked by the cessation of the Warsaw Pact's supervision of the region, caused serious worry among the Soviet experts. More and more order was placed for researches about the examination of potential ethnicity-based conflict situations in Central Europe. However, as

the Soviet Union was not able to influence the evolving situation anymore, and especially as it made a huge mistake in its own ethnicity policy – it had no choice but to acknowledge the new trends, or to study them in order to expand its own experiences. One of these “research fields” was the current situation of the Soviet – later Ukrainian – Carpathian Ruthenia in the late 1980s.

By the end of the '80s Gorbachev started to lose control more and more over the leadership of the multiethnic state, the Soviet republics' movements stood up and became more and more powerful for their sovereignty, and they fought for the supervision of the relationship so far with the headquarter (Moscow). The secretary general and his fellows wanted to solve the growing problems between the capital cities of the republics and the headquarter by reworking the federal contract and by working out a new relations system between the member states of the Union. By 1991 they worked out the plan for the Union of Sovereign States, which they had sent for all 15 member states for examination. Leonid Kravchuk, President of the Ukrainian Supreme Council signed the document titled “*Decree About the Draft of the the Union of Sovereign States*” “*Treaty* on 27 June 1991. With a background like this, centrifugal processes unfolded in the republics which had complex compositions on their own as well. One of them was in connection with the Ukraine's Transcarpathian areas. Carpathian Ruthenia used to be one of the most densely populated regions of the Soviet Union at the time. It became a part of the Ukraine after WWII, by the law of the UkrSSR titled “*The Transcarpathian Ukraine's Re-attachment to the Soviet Ukraine*” on 30 June 1945. The decree was made on 26 November 1944 by the congress of the folk delegates that sat together after the area was claimed by the 4th Ukrainian Front. On 22 January 1946,

the Transcarpathian Ukraine became the UkrSSR's Transcarpathian region. Here the question of ethnicity was always in close connection with the international relations;¹ it served as a practicing field for the programs about the Socialist countries' cross-border cooperation, whereupon the events of the area – wherever it happened to belong during the course of history – were always followed closely by all the states that had their borders meet here and had a similarly multiethnic population.

If we take the last “Soviet” census in 1989, the biggest “ethnic minority” in the area was the Hungarian. According to non-official data that takes the so-called inner ethnic migration — which can be explained by the claimed nationality of the children born from mixed marriages and other factors – the number of Hungarians were between 160 000 and 180 000, while the total population of the Transcarpathian area was 1258 000. The Hungarians have lived more or less in one block in Carpathian Ruthenia, which is Hungary's immediate neighbour. This is why it is understandable how this country has always been interested in the fate and the living conditions of the people of Carpathian Ruthenia. The government of Budapest made all these especially obvious at that time. The significant growth of publications reflecting on the lives of our compatriots living on Ukrainian soil, published in newspapers in the Republic of Hungary, was in connection with this.

The dynamically improving Hungarian democratization processes in the Soviet *pere-stroika* made it possible to openly discuss the issue of the Hungarian minorities, to make it a nationwide affair and to make it negotiable. So during the visit of the

Hungarian Prime Minister, Miklós Németh to Moscow in March 1989, the head of the Hungarian government — out of the wide range of bilateral relations problems – highlighted the issue of Hungarian ethnic minorities in the Soviet Union: “...we are mostly concerned with the solutions of global world problems, but it is only natural to us that every nation tries to find their places in the new world, preserve their values and fight for their survival. The positive changes in the situation of Hungarian ethnic minorities living in the Soviet Union is very welcomed from this aspect as well.”² Quasi-confirming the right to care for the Hungarian ethnic minority in Carpathian Ruthenia, Károly Grósz visited the area in the same year in March, who was the secretary general of the HSWP CC (Hungarian Socialist Workers' Party's Central Committee) at the time; then Cardinal László Paskai in May, then the temporary president of the Republic of Hungary, Mátyás Szűrös in October, and finally in September 1990, the State President of Hungary, Árpád Göncz as well. The visit of the Hungarian head of state played a big role in the consolidation of the national consciousness of the Hungarian minority, especially because it happened as part of the negotiations between the Ukrainian and the Hungarian governments. With that, the new type of regional transport took off and it gave an impulse to the spread of the Eastern European processes.

At the end of the '80s the population's quality of life showed the complete backwardness of the area; they mostly lived by pre-War social standards. However, taking everything into consideration, even though it had “weak” and “strong” points as well, the situation of the Hungarian ethnic minority of Carpathian Ruthenia at that point could be seen as “average Eastern-European”. For example here they solved many

¹ The population of Carpathian Ruthenia is made up mostly of Ukrainians – cc. 977 000 people. Besides them more or less solidly cc. 156 000 Hungarians, 30 000 Romanians, 7500 Slovaks, 3500 Germans, 516 Czechoslovakians, 290 Bulgarians and 690 Polish lived here. Accounted for all the other “non-traditional” ethnicity groups in the area (like Chinese, Italian) it comes to 76 ethnicities in total.

² *Pravda*, 4 March 1989. [*Népszabadság* reported about Németh Miklós' visit and the events that happened there in great detail as well. For the quoted sentence see: Miklós Németh: I see great possibilities of strengthening the alliance *Népszabadság*, 4 March 1989. 3.]

issues concerning the usage of the Hungarian language, while the Slovakian and Romanian minorities could only dream about it. There were 85 schools with Hungarian as the language of teaching in Carpathian Ruthenia in 1989. Only 35 of them had non-Hungarian speaking classes as well,³ in 51 the only language used was Hungarian. Some vocational schools also had Hungarian speaking classes.⁴ In 1963 the Department of Hungarian Philology was established in the Uzhgorod National University. Hungarian students had the right to take the admission exam for other majors in their mother tongue as well, even if there was not a Hungarian class. In the base of the university in Uzhgorod, the first Eastern-European Centre for Hungarology opened in November 1989, which served the role of examining the area's history, traditions and literary legacy. The Centre was also the coordinator of the educational programs of the schools which taught in Hungarian. Teaching history and literature in the Hungarian schools was made possible by textbooks worked out by the Hungarian Department of Uzhgorod University and the Uzhgorod Centre for Hungarology, but publishing textbooks that mirrored Carpathian Ruthenia's actual history was prevented by local and republican public education departments.

Newer problems arose for all of the ethnicities living in the UkrSSR when the Ukrainian Parliament passed a law in 1989 titled *"About the Ukrainian Language's Status as the State Language in the Republic"*. Among other things, the compulsory teaching of the Ukrainian language was added to the three languages that were taught in the area until then (mother tongue, Russian, foreign language). Because of the similari-

ties of the Slavic languages, the Hungarian population had no problem whatsoever with their "simple" knowledge of the Ukrainian language up to that point. By accepting the language law new tensions surfaced, which were caused by the fact that the law was followed by other, many times anti-Hungarian events. For example the Russian-Hungarian street- and city names' plates' replacement with Ukrainian ones.

The Transcarpathian Hungarian Cultural Association (previously KMKSZ) was formed on 26 February 1989. As it is worded in the constitution, the KMKSZ protected the interests of the Hungarian people of Carpathian Ruthenia and viewed the Hungarian ethnicity as an inseparable part of the Hungarian nation. The organization's goal was to preserve and nurture the culture, national traditions and mother tongue of the Hungarian ethnicity in Carpathian Ruthenia, to facilitate Hungarian cultivation and education and to protect the interests in connection with these goals. One of the sections of the KMKSZ did "historical-local historical" researches. Under its leadership they tried to explore the "unknown" parts of Carpathian Ruthenia's history. Among other things, they reconstructed the list of the victims of the Stalinic repression and of those who were deported in the fall of 1944.⁵ The KMKSZ demanded the publishing of Carpathian Ruthenia's new history textbook to be made possible, which was written by a group of historians under the leadership of Professor János Váradi Sternberg. However, their biggest action was the idea's revival and propaganda that the autonomy of the Hungarian population of 150-160 000 people should be received with the centre of Berehove — its population was mostly made up of Hungarian people by 75-80% at the time. This idea was the Carpathian Ruthenian's press central topic at the turn of the 1990s, gaining a lot of supporters and opponents for the cause of the Hungarian population's cultural, economical and political independence.

³ Besides Ukrainian and Russian schools there were 16 Moldova (Romanian) schools and they planned to open 2 German speaking educational institutions as well.

⁴ A form of the Soviet Union's mediocre education was that when from Year 9 (completing 8 years was obligatory) the students could study for 4 more years and receive a profession as well as the graduation certificate.

⁵ According to the sociological research of journalist György Dupka, the Red Army deported more than

There is no unified perception about when the idea of autonomy was born; it is clear that not as a result of the Soviet law titled “*About the Citizens’ Rights for Autonomy*”.⁶ Hungarian newspapers reported about “the idea of autonomy that spread through Carpathian Ruthenia” as early as the summer-fall of 1989, which happened to match the idea of autonomy of the indigenous ethnic minorities and the Hungarian minorities of other neighbouring countries as well, which was a part of many Hungarian parties’ election programs. All in all, Moscow did not prevent the progression of the events, as it aimed for the improvement of the Socialist countries’ cross-border cooperation itself. The idea of Carpathian Ruthenian autonomy was mentioned in October 1989 in Berehova as well, at the inauguration of Gyulla Illyés’ monument, which was attended on the Hungarian part by the temporary President of the Hungarian Republic, Mátyás Szűrös.⁷ Soviet newspapers only reported briefly about the delegation of the Hungarian President visiting the Transcarpathian area of the Soviet Ukraine. In the evaluations of the experts of Moscow – including the Bogomolov Institute – the dominant standpoint was that the creation of an autonomy that includes the Berehova, Mukachevko, Uzhgorod and Vynohradiv districts of Carpathian Ruthenia could really have served the preservation of the Hungarian culture, language and traditions in the region. The idea of the area’s national rebirth could have had a positive impact on the process of the region’s general economic prosperity, and could have helped the regional cooperation to become a wider Central-European collaboration. This is why they welcomed the Hungarian State President’s perspective idea, with a background like this, about the establishment of the so-called Eastern Pentagone, which

would have included the Eastern counties of Hungary and Slovakia, the Ukraine’s Transcarpathian area, Transylvania and Vojvodina. Moscow understood that from a territorial aspect, the Soviet Union’s unity is not threatened by the establishment of a Hungarian national-cultural autonomy in Carpathian Ruthenia. Because of the especially complicated ethnical-territorial interlacement, which was always typical of the area, even the most carefully considered boundary-lining would have left thousands of Hungarians on the outside of the “Hungarian island”.

From the aspect of the Hungarian validation of interests in Carpathian Ruthenia, it was of key importance that they take part in the local public administration and party nomenclature. Even in towns like Berehove, where the Hungarian population was around 80%, among the party workers and other leading *nomenclature* members the proportion of Hungarians was just 50-70%. So the problem of “ethnicity” was more like the problem of fighting against the *nomenclature* in the Soviet times. Because of this nature of the war it was a tendency in the area that the Hungarian and Rusin movements joined forces against Kiev and the *nomenclature*. So at the end of the ‘80s, at the beginning of the ‘90s, Carpathian Ruthenia’s “political profile” was defined by the administrative and *party nomenclature* (who could be described as conservatives at the time), the all-Ukrainian nationalist movement of the *perestroika* times (Ruh), and the collision and battle of the KMKSZ and the Rusin Association of Carpathian Ruthenia.

These were the circumstances when the general secretary of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union, Mihail Gorbachev received the KMKSZ’s appeal for Hungarian cultural autonomy in Carpathian Ruthenia. Moscow’s reaction was that they sent a group of experts, including the Bogomolov Institution, to examine the situation on the scene, and after doing

10 000 Hungarian people, mostly men, along with other locals in the fall of 1944 from Carpathian Ruthenia.

⁶ Law no. 1457-I about the division of power between the Soviet Union’s and the Federation’s subjects, passed by the Soviet Union on 26 April 1990, 1990/19, 329.

⁷ See: Statue of Illyés Inaugurated in Berehove.

Népszabadság, 16 October 1989, 4.

The Institute of Europe of the Russian Academy of Sciences (IE RAS) was founded in 1987, within the frame of the Soviet Academy of Sciences. That time the growing interest of the Soviet Union in the European region played an important part in the formation of the Institute. Since 2011, the Institute has been the part of the Department of Global Problems and International Relations of the Russian Academy of Sciences. The Institute employs a multidisciplinary research approach. The main areas of the European studies involve: political and economic integration, foreign policy, military and security policy, social, inter-civilizational, religious and political problems. Beyond this, the Institute focuses on the thorough research of European countries and regions (including Central and Eastern Europe), as well as the study of the European integration process, European security issues and researches concerning specific countries. The aim of a significant part of the researches is to prognosticate processes. The results include practical conclusions and recommendations, which are regularly presented by the Institute to several recipients, among others to the authorities of the Russian Federation. The Institute produces a significant number of publications: since the 1990s it has regularly released the "Report of IE RAS", and in 2000 the quarterly journal "Contemporary Europe" was founded. In 2007 the publication of a series of collective monographs "The Old World – the New Times" was started, now comprising 14 volumes. The actual director of the Institute is Dr. Alexey Anatolievich Gromyko. The Institute celebrated its 30th anniversary in 2017, so on this occasion in the "Reports of IE RAS" they analyzed the new Global Strategy of the European Union. 17th November 2017, a ceremonial meeting was held in the Institute to commemorate the 30th anniversary of its foundation.

so make suggestions about what could be done in the Transcarpathian area of the Ukraine.

It is true, however, that on a local level (in Carpathian Ruthenia) the initiation of the Hungarian cultural community received a hostile welcome. The workers of the local administrative bodies felt like it was incitement, and against Moscow's aspirations – that and adequate and effective solution needs to be found – they initiated obstruction. Ruh was not wasting its time, either, as it (turns out) started a campaign against the leadership in Moscow and the local communities' aspirations of emphatic detachment at the same time.

In theory Moscow was ready to analyse and examine the question of Hungarian and other ethnic minorities in the Transcarpathian area of the Soviet Union, especially because these questions were discussed on many occasions in the different levels of bilateral meetings between the leaders of the Soviet Union and Hungary, as well as Hungary and the Ukraine. They received requests for analytic and clarifying researches from the various departments of the CPSU's Central Committee and from the Soviet Foreign Office on many occasions about Carpathian Ru-

thenia's inter-ethnic and social-political situation. The highest level of governance in the country was interested in possible solutions that were applied in Western-European countries and all over the world as well to solve ethnicity issues after the War, regarding the new borders. It was sensible that there was a possibility of hard work in this sphere, the Soviet Union still had to work out its strategic views on these inevitable problems. The decisions made in the issue was, however, defined by the rapidly developing, nationwide events in the Soviet Union. After the events in Moscow in August 1991, which was named the GKChP-putsch by historians⁸, the Soviet Union was concerned about the problem of its own political stability, while the ally-ing republics started to gain as much power as possible. As a result, the question of Hungarian autonomy was passed on firstly to the USSR, then later – after the meeting of the leaders of Russian Belorussian and Ukrainian Republics in Belavezsszkaja – to the competence of the Ukraine. So they missed the opportunity of reaching the wishful solution as soon as possible, and the case eventually disappeared from the negotiation process between Russia and Hungary completely.

⁸ GKChP: State Committee on the State of Emergency

Correspondent in the Regime Change

An Interview with Georg Paul Hefty

Georg Paul Hefty (György Pál Hefty), born in 1947 in Pfarrkirchen, Germany, became known to the Hungarian public as the leading editor-in-chief of the German *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (FAZ) daily newspaper. Between 1986 and 1993, he witnessed the Hungarian regime change as the correspondent of the FAZ newspaper in Hungary. We spoke to him in Berlin in November 2016 about his experiences, the reformist wing of the party's leadership, the hardly noticeable opposition, József Antall's role and about the reevaluation of the Revolution of 1956 during the regime change.

If you hear the word “regime change”, what would you define as a starting point?

The regime change effectively started with the Revolution of 1956. In case of the Hungarians living in Germany, it's enough to mention the example of the Kastl School, which could be regarded as the counterpoint of Kádár's victorious dictatorship in Hungary. It didn't mean an armed resistance, but the faith that the regime will not last forever and that it was worth raising our children in such way that some day they could live in Hungary as well. Besides the German language, they should also learn Hungarian, in order to be capable to exist in both worlds. From the late 1970s and the early 1980s, even in Hungarian politics the idea emerged that the Hungarian-German relations should be improved in a way which would contribute to the development of Hungary. The leadership of the Hungarian Ministry of Foreign Affairs intended to integrate into the global economic processes through their German connections. This attempt was successful. The Germans regarded positively the country from the socialist block, which oriented itself more pro-actively, following the cold war logic less. Regarding the Hungarian-German relations, Ambassador István Horváth was a key figure. I worked for the *Frankfurter Allgemeine Zeitung* since 1981, and I first visited Hungary as their contribu-

tor in 1985. As a correspondent, I could enter the sessions of the Hungarian Parliament as well. Around this period I met Imre Pozsgay's press secretary, who explained their concepts to me. My opinion was that these people “are risking their lives”. Others were found guilty for minor things in the past in the communist Hungary.

That time I did not notice a change inside the party itself, but inside the Patriotic People's Front (PPF) and personally in Imre Pozsgay. Every change has its personal consequences and its effect on the person itself: it never occurs as precisely stringent as a chemical experiment, it always has beneficiaries. Pozsgay was an ambitious man. One of the foulest decisions of the party – from their point of view – was to appoint him the chairman of the PPF. The intention behind this was to put Pozsgay out of the way, however, the organization became an instrument in his hands, and simultaneously it became the gathering point of people who were thinking differently from the party's leadership. The Patriotic People's Front even had a newspaper, the civic-mannered *Magyar Nemzet*, which became an especially offensive newspaper under Pozsgay's direction. My impression was that the aim of Pozsgay's group was to strengthen the role of the PPF against the party. It was not foreseeable even then what would be its final outcome, possibly nothing but Pozsgay's return among the

most important leaders of the party (as it eventually happened). Neither of them were thinking of a regime change.

As a parliamentary correspondent what changes could you observe?

From 1985 onwards, some independent MP's could get into the Parliament. This was a perceptible change. Sessions were held more frequently. We couldn't see much of the opposition, there was only one exception: Zoltán Király. His chair was in front of my reporter's box, so we started to talk to each other, and soon we became friends. Without him, the Parliament would have been more monotonous. That time even the Catholic and Protestant bishops were still advocating the policy of compromise with the authorities in their speeches – this continued until December 1988, when during a meeting between Kádár and the religious leaders, István Seregély stood up bravely for their cause.

Turning back to Pozsgay, did you find his attitude surprising?

Yes I did. Especially as German politics during the chancellorship of Helmut Schmidt (1974-1982) didn't exactly know how to relate to Central Europe. The Germans were afraid that if they supported the aspirations of the Central European countries, they would get into confrontation with the Soviet Union. This point of view was shared by Helmut Kohl as well, and in accordance to this he pursued his predecessor's foreign policy. He also thought that the key to the German reunification was to be found in Moscow, so they didn't keep contacts with the Central European movements at all, which were otherwise striving for changes. Although they considered them benignly, they had nothing to do with the Polish or Hungarian developments – however Hungary was willing to do more than the Germans could imagine. The attention paid to Central Europe was primarily due to Horst Teltschik, Kohl's

foreign policy consultant, who was endowed with more sensibility and fantasy than the entire foreign office collectively. Teltschik was open towards the region, but he wasn't in a controlling position. The Kohl government wasn't centralized, the diplomatic affairs unequivocally belonged to the foreign minister, the popular Hans-Dietrich Genscher, who was the most powerful minister of the coalition partner, and who most of the time did everything in order to be appreciated everywhere.

When did the German diplomacy start paying more attention to the region?

Nothing changed, at least not until the opening of the borders. In August 1989, German foreign policy was still supporting the idea of maintaining the Warsaw Pact in some form, while Hungarian Foreign Minister Gyula Horn – the only one invited from the communist countries – took part in the session of the NATO delegations in December 1988. The German political leadership was unprepared for the events that occurred 9th November 1989. They assessed erroneously the Polish development and the significance of Pope John Paul II, as well as the Hungarian changes. They didn't draw the necessary conclusions even when 23 October 1989 instead of the Hungarian People's Republic the Hungarian Republic was proclaimed. They considered it as a liberalization, not as a chance for a regime change.

From what time did the groups of the Hungarian opposition come into sight abroad?

What do we call opposition? The populist writers were not known at all abroad. It is possible that they had connections with certain groups of the Hungarian emigration, but they did not play a role at all in German politics. The reason for this was partly that the Hungarian emigration had no effect on politics by this time, the significance of Kastl decreased

- the Eastern policy of Willy Brandt made the various emigrant organizations irrelevant in domestic politics. The opposition which was known in the West could be defined as leftist and liberal. Tibor Déry, György Konrad, Miklós Haraszti, Ferenc Kőszeg, and György Dalos were known, as first their books were published, and later they obtained various scholarships. The consideration of the opposition was ambivalent: everybody was happy that Hungarian writers and critics could publish in Germany – at the same time this raised questions: did they truly belong to the opposition, or to a group “generated” by the Hungarian regime, whom were permitted to publish by the domestic authorities? Members of the later Hungarian Democratic Forum (MDF) weren’t known. I got acquainted with József Antall through György O’sváth, from the time when he was a museum director. The latter was active within the CDU (he knew Kohl since his youth), and earlier I also worked besides the Christian Democratic fraction. I came to know Antall as a very interesting man. He had an opportunity which is not an available option for a politician in democracy. He had thirty years to educate and prepare himself for the role which he yearned for, without wasting his time in party struggles. He used his position in the medical history museum to extend his knowledge about European and world politics and to accumulate a complex historical knowledge. He “paid the price” for this: he immediately became ill, so he didn’t have a long time to define Hungarian politics.

You said that Antall was preparing consciously for his role – and this opinion is confirmed by various recollections and by his own words. At the same time it is evident that in the course of a dictatorship, he could not have been able to make such a career. What could have been the reason why he did not take part actively in the various opposition movements, and became known to the general public

only very late, during the Opposition Round Table negotiations?

It isn’t completely true that he did not participate in the activities of the opposition. He had a circle of friends which he met regularly, and he had his own contacts. However, it could have happened that in the meantime they would get too old and the system would not change. At the same time every system has its own dynamics: every one of them – whatever dictatorship we are talking about – once gets “worn out”, and the opposition has greater space in this situation. Antall and his group felt this. From this point of view, the key motive was Kádár’s getting old and the problem of his succession. It was obvious that whoever would succeed him, he wouldn’t do it in the same way.

Is it possible that Antall didn’t want to “waste” himself by taking part in a considerable opposition activity?

I would turn the question: who belonged to the so-called “right wing” civic opposition, which managed to attain something, for example in 1985? What should have Antall done? “Forcing the door” would not have made any sense at all. So he kept his job, which he could use to achieve his goals. If we take the Lakitelek group in consideration, Sándor Lezsák was one of the bravest people of all – but he wasn’t suitable for a leading role.

How much publicity did the events in Lakitelek get?

The events were seen only from the point of view of their relation to the reform attempts of Pozsgay. We did not have the impression that this event was fought out by the opposition, but it seemed to us that Pozsgay was the one who permitted it to happen, and he was the man behind the events.

The reburial of Imre Nagy was one of the symbolic events of the regime change. This was attained by the op-

position, opposition forces took part in its realization, and above all it resulted in the re-evaluation of 1956. How did this look like that time?

We can analyze the events from the point of view of the opposition, but in the western countries they were not regarded from that aspect, but as the proof of the system's purification. Those who lived to see 6th October 1956, the reburial of László Rajk, could imagine that Imre Nagy could be rehabilitated while the system would remain unchanged. The daughter of Imre Nagy played more or less the same role as Júlia Rajk played in 1956. Both of them primarily wanted the rehabilitation of their own relative. In Plot 301 of the New Public Cemetery, the relatives who came to mourn were regularly beaten by the authorities. I frequently gave interviews that time in Budapest, so some people recognized me in the street. I am quite astonished that nobody came to me then, as a reporter from a western country, and advised me to visit Plot 301. Nobody drew my attention to it. Nobody talked about the fate of the people who were executed after 1956. But those who went there to commemorate, didn't necessarily intend to overthrow the regime, instead it was an act of piety.

The thought of the sixth coffin was inseparable from the reburial of Imre Nagy, as the memory of the "unknown revolutionary". What does 1956 mean today, sixty years after the revolution? And whom does 1956 belong to?

1956 was undoubtedly a heroic act. On the occasion of the sixtieth anniversary, Mária Schmidt said in the journal *Heti Válasz* – somewhat unfortunately – that "Imre Nagy died well, but he wasn't the real hero". Maybe it's not an offence to consider what would have happened 31st December 1956 if there had not been 4th November. The official Hungarian politics and the foreign states both consider 1956 as a revolution. This raises several questions. If it was a revolution, then

how did Imre Nagy belong to it, who was everything but a revolutionary? How could they have carried out the initial 16 points, gathered full support for it and who could have implemented them? We cannot answer these questions by simply stating that only those were the heroes who were shooting guns.

As far as the issue of neutrality is concerned, its declaration was reasonable, it was the expression of despair. Practically this was the last "dethronement" in Hungarian history, which occurred from time to time. However, this always led to failure. Dethronement usually has a myth, but the steps taken by Kossuth actually cut all the ways out, and made all possibilities for future negotiations impossible. From there onwards, only the complete annihilation could be the consequence. Practically this happened in 1956 as well. From this point of view neutrality didn't open new opportunities, it rather shut the doors. However, we must admit that this was a reaction to the increasing Soviet intervention.

What was the role of the Revolution of 1956 in the international re-evaluation of Hungary's status?

It has an enormous significance and recognition. It was in no way useless: from a historical point of view it's very important, as it undermined the stories about the humanist aspect of communism all over Europe. Nobody forgot 1956. The question of course is what the standard is: we also have to consider how many people were executed for this. The ethical point of view is not clarified either in the mind of the present-day Hungarian society. From the recollections it seems to me that many people emphasize they did not possess any weapons. At the same time I haven't heard anyone who had weapons say that he had really shot at someone. Even after sixty years, it seems difficult for the people to admit this.

ZOLTÁN NAGYMIHÁLY – NÓRA SZEKÉR

Hungary and Russia in the Context of Cultural Relations

An Interview with József Goretity

How do you see the development of the Soviet-Hungarian, Russian-Hungarian cultural relations from the decades before the regime change until today? How can this question be overviewed in a summarizing nature?

If I take the period before the Hungarian or Russian regime change, then the typical thing was obviously the very powerful build-up of the cultural relations. A wide variety of cultural organizations had very tight and indeed formal institutional relations. What was needed for this is the contracts to be bound on the level of the ministries that supervise the cultural areas, and based on that the delegations and the cultural exchanges could be operated. This obviously meant mobilizing huge public resources.

In what ways did this phenomenon affect literary relationships?

It is well known that Russian culture is fundamentally literature-based to this day. Therefore it is completely obvious

that Soviet literature had to be what the state expected it to be. And because of this, it did not really matter in the leadership of literary institutions whether someone was a high-quality writer or not; the only thing that mattered was how committed they were to the system and how many party connections they had. They put people in the delegations, who primarily –from here and there – were clerks, chinovniks, rather than actual writers. We also know that neither of the countries' works that got translated were the bests of contemporary Hungarian or Russian literature; it was more likely about the fact that they met the ideological requirements. The fact that a significant part of Hungarian classic literature was translated to Russian in the years following 1945 is very good. The same thing happened in Hungary with the Russian classics. The quality of certain translations, however, is a different topic, just like that some of them –however good they might have been– are now outdated. Besides the classics they obviously translated works that had very little to do with literature. If we ask the present-day elder generation about what their most defining experiences of 20th century Russian literature were, it is for certain that they would list many authors from the '60s, '70s and '80s who were very popular in Hungary at that time. Not necessarily because they were good, but because the cultural apparatus introduced them to Hungary and to the rest of the Socialist countries as well. And it is true the other way around, too.

How did this change at the beginning of the '90s?

The regime change came, first in Hungary then in Russia as well, the Soviet Union disintegrated. Many people hoped at that time – and I suspect that not just in cultural life –, that Hungary, as the happiest barrack in Soviet times will be able to act as a bridge between the West and the former Soviet Union, the successor states and Russia. I think that these illusions –for several reasons– faded away very quickly. First of all, the institutional system that existed in the cultural life of the two countries in Soviet times disappeared within seconds as the regime change came along. Secondly, following the regime change Hungary would not turn to Russia and to Russian culture in any way, on the contrary, it clearly turned away from it. Such a strong antipathy was felt against the Russians, that they thought that everything Russian must be bad. I could mention the incident when Pasternak's *Doctor Zhivago* was finally published in the last years of the *perestroika*. For a while, everyone was waiting impatiently for the publication of the book which had been banned previously. However, when it was published in Hungarian and the cheap, paperback books were standing on the rotating shelves of the grocery stores no one wanted to buy them. An opinion was formed that it was again a "lousy, boring Russian or Soviet novel, just like the rest". As for the other side, the Russians felt a strong antipathy as well. Not especially against Hungary, but against every Central European country where the Soviet system's erosion started. A significant amount of Russians felt that these states let the Soviet Union down. The role of the bridge that we imagined for Hungary as an illusion could not become reality because the Russians basically left us behind with their speed. They did not wait for Hungary or any other Central European country to mediate between Russia and Western Europe, or between Russia and

America, they made these connections directly. And these connections were indeed made between Russia and Western Europe and America. By the end of the '90s the situation was that – and it still stands partly when it comes to cultural relations –, that Hungary and Russia barely knew anything about each other in the cultural sense. Even the news hardly arrived from one country to the other. As of the cultural relations, after the institutional relations ceased to exist, mostly those personal relationships remained that were formed in the Soviet times.

So the institutional relations became personal cooperations?

Yes, but because the institutional system that would have been needed in order to organize events of a large volume was missing, the personal relationships could only bring small results that got lost in the Russian cultural sea. It was really hard to create anything significant in the cultural relationships of the two countries. If I went to a literary journal or a publishing house at the second half of the '90s about the exciting literary life that is going on in Russia, and how good it would be to translate something — they were not so welcoming about the idea, to say the least. And the situation was the same in Russia. So that very trustworthy group of translators who had, have an amazing knowledge of the Hungarian language, practically became unemployed.

Since when is the change in the intensity of the relationships perceptible?

I perceive this very careful, slow process of change from the very end of the '90s, when receptivity in Hungarian literature could already be found for the publication of Russian literature. When I started to work in Moscow in January 2000 I could already feel some receptivity from Russians working in the cultural field. This had many reasons. One of them is

most likely that a generation had started to grow up since the regime change which did not have immediate bad experiences of the Soviet Union's politics and aspirations for colonisation. Obviously, as Russia started to get back on track after the trauma of the Soviet Union's disintegration in the early 2000s, the process of Russian tourist coming to Europe and among else, Hungary, started. A natural human approach has started which overshadowed politics a little. Of course, the memories of the historical offences suffered in the 20th century are still present and continue to affect the population of some countries who can not forget about them easily. The Hungarian Cultural, Scientific and Information Centre – which basically vegetated in the '90s– was nominated Collegium Hungaricum by the first Orbán-government in 1999. It gave a great impulse to institutional operation. This meant scientific relations besides cultural ones: even if not with a great success, a very serious-looking archival research system started. Obviously more money should have been invested into joint researches even at the beginning of the 2000s. Hungary could not do this, or did not want to take actions – meanwhile the Russian archives prided themselves on their joint publications with Germans, Americans and French people. It kind of gave the impression that we demanded restitution from the Russian archives while they waited for us to start some kind of joint research, financed by the Hungarian state of course. It is a different question how ethical this was...

A more powerful openness towards Hungary can be observed since the 2010s. So they feel – especially since the sanctions against Russia – that Hungary is on the exact same page about many things as the Russians: i.e. that the Western nations should not have double standards. They can see that there is a country in Europe that is not entirely fond of the Western European attitude towards the world, Europe and

Russia. This is why when the Tolstoy Institution reaches out for significant institutions in Russia they are very welcoming towards us. They are arranging the official relationship in a very operative way in order to ensure that it does not exist only on paper, but has real content. There was only one problem that sometimes had been strange for them, namely that the university, as a state institution had to contact a civil organization. This has been more or less solved by the fact that the Tolstoy Institution's management has connections with universities, so we could involve universities in these relationships as well. I think for our mutual satisfaction. If you like it, the pragmatism the Hungarian government talks about regarding Russian relations is enforced in this too. It is also a fact that in the past ten years there is a significant interest in Hungary about Russia and the Russian language. As a university professor specializing in Russian language I can see it from the number of student applying to this major. While at the end of the 2000s there were only 7-8 students majoring in Russian in every class at the University of Debrecen – the biggest part of them Hungarians from Sub-Carpathia, or half Hungarians, half Ukrainians –, now there is a stable number of 25-30 students in each class. This made the Masters and the Doctoral programmes possible, as well as the establishment of interpreter-translator courses. I can also see that the educational system – especially since the Russians reorganized the acceptance of foreign students to Russian universities as well – works a bit difficultly. Curiously, although the interest grows, a significant part of the state-supported places are not filled up by Hungarian applicants. First of all, the administrative part of the process is extremely complicated, sometimes it is impossible to accomplish what they expect. Secondly, the scholarship is very little. And in the meanwhile they receive a fair amount of money with their scholarships with Campus Hungary – as long

as it existed –, Tempus or Erasmus Plus, so our students can go to Russia with them. But in order to do that, we must have documentable, well-functioning relationships with Russian universities.

The University of Debrecen has started to become the centre of Russian Studies...

I think it is now. Of course the Russian Department and the Centre of Russian Studies both work in Budapest as well. In ELTE they accept 50-60 students to their Russian Studies major every year – we do not want to compete with that. Besides ELTE there is a Russian studies department in the University of Szeged as well. Sadly, the major went downhill in Szombathely and in Szeged, and the one in Pécs does very poorly. It is a fact that here in Debrecen there is great prosperity regarding both the profession and the students. I really do hope that this keeps being the case in the future, because we opened the Russian Centre in the university this spring. It belongs to the Russkiy Mir Foundation and I think that the possibilities of the Russian Centre will affect our chance to draw the students' and the city's at-

tention a bit more to the importance of Russian culture and language and the possibilities of nourishing it.

How would you describe the relationship between contemporary Russian literature and the regime change?

During and after the regime change a very liberal movement was dominant in Russian literature. I am talking about the young writers of the late '70s and early '80s, who were banned at the time, and who could freely publish their work during the *perestroika* and the regime change. After the social realism's indeed boring literature it was a fresh, lively voice. Something really exciting started to happen. How valuable really these works and authors of postmodern literature are in the long run, only time will tell. The Jelcin-politics was supporting them which was also claimed to be liberal – it is not quite sure whether it really was –, and which, by the end of the decade, or the end of the millenary, pushed Russia to the edge of falling apart. However, this freedom had a beneficial effect on culture and literature, as several trends and authors came to light who were banned as young writers.

The Slavistics Institute of the University of Debrecen has a long history. Nowadays it is a prominent institution and centre for the education of the Russian language. Their current educational portfolio offers the following courses: BA in Slavic Studies, Russian specialization course, Russian minor degree, MA in Slavic Studies, teacher training programme and doctoral programme. The institute has its own journal (*Slavica*). In the frame of the training special attention is paid to the student exchange programmes. The students can take advantage of the opportunities provided by the international relations network of the University through the TEMPUS, ERASMUS and CAMPUS HUNGARY scholarship programmes. The Institute of Slavic Studies of the University of Debrecen maintains close ties with several universities and institutes across Russia, like the Voronezh State University, the Russian State Social University in Moscow, the Pushkin Institute in Moscow, the Institute for Slavic Studies of the Russian Academy of Sciences, the Institute of Translation in Moscow, and the Solzhenitsyn House in Moscow, the Finno-Ugric Department of Saint Petersburg University, the Tyumen State University and the Taganrog State University. The actual director of the institute is Dr. József Goretity, literary historian and translator. On the institute's initiative and with its effective involvement, the Russkiy Mir Foundation opened a Russian Center at the University of Debrecen in the spring of 2017.

It is a fact that during the '90s this generation of those who were young during the end of the '70s and the beginning of the '80s, practically took over the entire literature. They had awfully big luck, as the Western world honoured the exact same things that they did with great popularity; the twisting of the clichés of socialist ideology, social realism. They were translated into many languages, and with this popularity they practically dominated the contemporary Russian literature, so those writers who are nowadays called patriots were forced into the background, hardly got any say. They were mostly realist authors writing in the traditional style. In the period after the Jelcin-era a new generation started to find its voice which had enough of the postmodern, liberal generation of writers who dominated the '90s, and they started to do a lot more patriotic literature much closer to the traditional way of writing. They made up the so-called new realist trend. Of course it was really far from being a unified group. With their appearance the authors who were close to them and represented a more traditional direction in writing since the beginning of their career became popular again. It is now visible that in Russian literature those authors could succeed and become popular who could comply the morals and results of these two ways of writing, who could give the reader a mix of the postmodern and the realism that is leaning into documentary. A author like this on the one side is Lyudmila Ulitskaya, whose views are rather liberal, but uses such traditional style in her literary works that somehow continues the classical Russian literature. I am talking about story-telling, narrative, plastic characters, while there are a lot of references, *reminiscences*, quotes from the literature of previous eras. On the other side there is Yuriy Polyakov, who uses an awful lot of puns, while he is continuing the Russian satirical literature of the 19th, and the beginning of the 20th centuries. While Ulitskaya, although very carefully, supports actions

that criticize the current government, Polyakov is a supporter of the Putin regime, so much that he is a member of the president's Cultural Advisory Board. The Russian intelligentsia – similarly to the Hungarian – is rather divided. This can be seen as a distant relative of the Western-Slavophile argument of the 19th century, or the question can be taken back even further, to Peter the Great and Ivan the Terrible. This for Russia – whether it belongs to Europe or Asia – has been a serious problem ever since it exists. I am not sure if the issues today are straight descendants of the late Eastern-Western debate. It is for sure that in the Jelcin-era the defining people of cultural life were the ones who leaned towards the West. Now it is the ones who try to strengthen and preserve Russian peculiarities and the Russian national identity. Nevertheless, it has to be noted that following the regime change both groups were at perfect liberty during both of the eras to write and publish their works to their own literary taste. The above mentioned Polyakov said the other day that his novelette which was published recently in Hungary titled *Demgorodok* was written in 1993, and it got to the shelves of the book stores when Jelcin was firing at the White House, the building of the Russian Parliament. The novelette was such a sharp criticism of the current situation that it was withdrawn from the book stores. Well, it did not contribute to the greatest glory of democracy and freedom of speech. Of course we could mention incidents from the present-day cultural life when, even if the works were not exactly banned, the cultural politics firmly distanced itself from them. Sometimes they mention the film entitled *Leviathan* that allegedly Putin does not like because of its criticizing nature. He may not like it, but the director received Russian state support to make the film. It is bollocks what they spread in Hungary in these last few years, referring to God knows what sources, that every opinion the president does not like is banned in

the Putin-era. As a literary translator I am not concerned about who stands on what side, I translate Ulitskaya and Polyakov as well – both with the greatest joy. I was also asked by the editor of a TV program whether poor Ulitskaya was “oppressed very badly at home”. I had to tell him that I happened to be in Moscow when her latest novel was published. There was great ballyhoo everywhere in the bookstores, because it was a big event – not a political, but a literary one. I can feel a general anti-Russian attitude in certain Hungarian press organs, and they are only good at making degrading comments on Russia, but are not willing to get to know the country at all.

Anyway, I think that there is a very small number of writers in Russia who would get directly involved in politics. Those who think of themselves as writers know exactly that at the moment they start advocating one or the other political viewpoint they stop being writers. It is not a coincidence that the two especially important events of the regime change – 1991, when Jelcin defended the Russian parliament, the Russian White House when putschists were marching against it who tried to overthrow Gorbachev by putsch; and 1993 when the very same Jelcin himself started to shoot at the very same White House along with the delegates inside – are written about very rarely in literary works. Maybe it is too

close, measured on a historical scale, and there is not yet an overview to do it. But at the same time I think that one of the reasons is that they do not want to immediately involve politics in a literary work.

As a closing remark, what do you expect on the field of Russian-Hungarian relations in the following years? What steps do you think should be taken?

First of all, I hope that in Hungary more and more people will be interested in Russian language and culture. I expect that in the following years more Hungarian people will think that Russian language, besides English, is necessary. I hope this interest will be reciprocated in Russia as well. I really do hope that the university relationships we created in the past years will be maintained and will be working even more intensively. I also hope that more serious institutional cooperations can be created. Not just workshops like the Tolstoy Foundation, the Institute of Slavic Studies in Debrecen, or the Russian connections of the National Theatre. I would be happy if both the Hungarian and the Russian cultural governments put enough money, horse and weapons into these cultural connections, with the help of which a tighter system of relations on a larger scale could be built up.

ANDRÁS LÁSZLÓ RIBA

Tolstoy Association for the Russian-Hungarian Cooperation

The main target audience of the Tolstoy Association both in Hungary and Russia are all the young people taking part in education, the social scientists working at the universities and those groups of the society, whom are interested in the cultural processes.

Olga Szűcs, President of the Association

The aim of the Tolstoy Association for the Russian-Hungarian Cooperation, which was formed in the autumn of 2011, is to create new value-based and future-orientated cooperation forms between our country and

Russia, taking into consideration the present day foreign and domestic realities of the two countries, as well as the promotion of Hungary's international activities. In this spirit, the Tolstoy Association organizes events which help to get acquainted with and understand each other's language and culture. Programs like these are the literary translation camps, with the participation of Hungarian and Russian university students ensuring the new generations of literary translators; the theater camps, which by introducing new pedagogical methods, enhances the effectiveness of language learning; the yearly high school competition, elaborating the cultural and historical traditions of the two nations with the participation of Russian high school students and more than a hundred high schools from the Carpathian basin; and the fable-telling competition, where Hungarian and Russian elementary school students take part. The Association forms a new type of cooperation between Hungarian and Russian researchers by promoting a new social science course that analyses the social, economic and cul-

tural challenges of our present era. There is a successful continuous cooperation which embraces all scientific areas of culturology with the participation of leading scientists coming from 26 Russian universities, as well as with the participation of the Russian Academy of Sciences in taking part in the organization of several international conferences, and the publication of the bilingual books of the conferences (Hungarian-Russian and Russian-English respectively), as well as the scientists taking part in the joint researches. With the contribution of the Tolstoy Association, several joint cooperation agreements between universities have been established, and therefore it became possible for a greater number of university students learning the Russian language to gain the possibility to take part in trainings at Russian universities. On the other hand, several Russian university teachers have been invited to Hungarian universities to share the latest research results achieved in Russia. In order to get the Hungarian public acquainted with contemporary Russian literature, the Association helps the publication of the most significant and latest Russian literary works in Hungarian. They also organize public lectures about the cultural and social processes of Russia on a monthly basis with the involvement of experts. One of the founders and at the same time the honorary president of the Association is Sándor Lezsák, the vice-speaker of the Hungarian Parliament. Among the members of the Association we can find several Hungarian leading politicians, Members of parliament, several leading religious figures and significant members of the Hungarian cultural and scientific sphere.

Csaba Gy. Kiss

The Hungarian Transition from a Comparative Aspect

A Few Remarks about the Central European Dimension

It is obvious that the political turn which took place in 1989 had a global historical significance – namely that the Soviet Union’s direct influence on East – Central Europe ceased to exist, the countries of the area regained their independence and the political system called socialism by its maintainers, practically collapsed – were the result of the coincidence of many factors. This can be primarily explained with the exhaustion of the economic resources and with the internal crisis of the communist empire, as well as with the reform attempt connected to Gorbachev. Consequently, the tectonic movements of world politics led to a situation which made it possible for the Central European countries to influence their own fate.

In my brief resume I intend to consider the similarities and differences of the radical political change often called “regime change” – compared to the other countries of our region.

As the expression *transition* and *transformation* clearly implies that this is a process, which has a presumable starting

and an end point, we should also take the antecedents into consideration, and present the main tendencies of the 1970s and 1980s briefly. The starting point is the communist-type totalitarian dictatorship (with several differences), while the end point is the parliamentary democracy, in market-economy circumstances. From the point of view of history and civilization, by the term East – Central Europe we can mean the vassal states of the Soviet Empire, as well as Yugoslavia, which represented a certain type of totalitarian dictatorship. Central Europe in the narrower sense is constituted by Czechoslovakia, Poland and Hungary. From a certain aspect the parts of South Eastern Europe belonging here were different: Bulgaria and Romania, as well as Yugoslavia which was from several aspects (international politics, civilization), in an ambivalent situation.

The three Central European countries are connected by the tradition of the thousand-year-old Western Christianity and the strong tradition of independent statehood, the similar traits of their social structure, the similarities concerning the development of the middle-class in the 19th century, the spiritual heritage of the Western culture (from the Renaissance to the Reformation), as well as the major attempts to change the political and economic system forced on them from the East (1956, 1968, 1980). In the countries once belonged to the “Byzantine zone” – partly including Yugoslavia – the tradition of Caesaropapism was stronger, personality cults “blossomed” for a longer time (Tito, Ceausescu, Zhivkov), and there were rather examples for the local communist power becoming independent from Moscow (Tito, Ceausescu). A mod-

est level of civic development marked this area. There was not such a general resistance to the system and to the external influence, as there was in the states of the Central European area at some intervals. It must be added that the Hungarian transition had an aspect, which affected all the neighboring countries one by one: the issue of the Hungarian minority.

The year 1968 by all means marked the beginning of a new era. After the Soviet aggression Czechoslovakia, Poland and Hungary followed different paths. Hungary pursued a moderate line: modest economic reforms, lighter censorship, constant and stable “goulash – communism” until the end of the 1970s. In Czechoslovakia there was restoration after 1971, it was harsher in the Czech state, while in Slovakia they used smoother methods, with a relatively stable economic situation. In Poland one crisis followed the other periodically (1968: student protests, 1970: workers’ protest in the maritime region, 1976: stronger protests by workers again). In Poland a relatively strong – more and more extended and well-organized – resistance developed against the “system” after 1976. In Czechoslovakia, the public activities of a narrow (mostly Czech) group of intellectuals (Charta ‘77) could be perceived. In Hungary, there were spontaneous protests organized by young people every

turn was by far the largest in Poland. The Czech state could be characterized by a sort of passive resistance, while in Slovakia the situation was similar to Hungary to a certain degree. In Hungary, the system could rely on a widespread acceptance on the side of the citizens – even in the mid-1980s. As far as the aspirations of the opposition are concerned, it is usually the “Polish model” which is seen as relevant. The international scientific literature takes the different features of the individual states less into consideration.

As far as its duration is concerned, the transition period was the longest in Poland. The military coup d’état in December 1981 by General Jaruzelski terminated the legally existing Solidarity trade union. Following this a longer period of crisis occurred, and at the same time – compared to the other communist countries – an unprecedented underground opposition movement started. By 1987 it became obvious that the government had to find a compromise with the opposition. In Hungary, the situation changed only after the withdrawal of Kádár (after May 1988), accompanied by the signs of economic crisis and the appearance of opposition groups. In Czechoslovakia, the system was actually overthrown by a series of nation-wide protests. We also have to take the interactions into account, as the events

„...the possible social basis of a political turn was by far the largest in Poland. The Czech state could be characterized by a sort of passive resistance, while in Slovakia the situation was similar to Hungary to a certain degree. In Hungary, the system could rely on a widespread acceptance on the side of the citizens – even in the mid-1980s.”

15th March (from 1972), the critical role of the alternative public became more and more significant, and from the end of the decade small intellectual groups tried to carry out opposition activities. To sum up: the possible social basis of a political

in Poland were regarded as an example, as well as a warning for both the governments and for those who expected changes. The events in Hungary had a perceptible effect in Poland and in Czechoslovakia as well. It is worth tak-

ing the sphere of culture under a closer examination, as within the opposition movements in all the three states – in accordance with the historical traditions – intellectuals and writers had an important role. This was strengthened on an international level from 1983 by the debate about Central Europe initiated by Milan Kundera's essay (*The Stolen West or the Tragedy of Central Europe*). The literary contacts (like the 1988–1989 volumes of the Hungarian journal *Hitel*) also contributed to form an awareness of the common situation.

The other aspect of the Central European dimension is Hungary's peculiar situation in the region, considering the Hungarian minority living in the neighboring countries. It was not accidental that one of the largest protests organized by the Hungarian opposition movements was the mass demonstration held in June 1988 against the demolition of villages in Romania in the frame of a systematization process. The question of Hungarian minorities became the part of the issues which concerned the international political public opinion. In the course of the political transition – mainly in Romania and Czechoslovakia – the Hungarian minority became a non-negligible political factor. In a broader sense the nationality problem was also an important component of the Eastern – Central European transition. In several Western European interpretations the so-called “refrigerator effect” is mentioned, according to which the communist system had “frozen” the nationality issue, while the transformation of the dictatorship brought about the “melting” of nationalism. This assumption has no reality at all, because it takes no notice of the fact that certain countries, which called themselves socialist, followed an extreme chauvinist policy even in the 1970s. Examples for these were the Russification policy of the Brezhnev-era (mainly in Ukraine and Belarus), the measures taken against minorities by Ceausescu, or the anti-Turkish policy of Zhivkov. It is a common misconception

that based on its proclaimed ideology, the communist dictatorship is considered as universal and non-nationalist.

It shouldn't be forgotten that the process of modern nationalization continued in our region even at the end of the 20th century: in the multiethnic countries that came into existence after the First World War (Czechoslovakia, Yugoslavia and Romania) the issue of the nationalities and minorities still remained unsolved. In the late 1980s the need for the democratic changes necessarily went together with the aspiration for national independence, as well as with the intention of the vindication of minority rights. There have been only a few attempts for the comparative analysis of these processes so far. In the Soviet sphere of influence national independence obviously meant the liberation from Moscow's authority – but until the end of 1989, the democratic political forces expressed this kind of intent only very cautiously.

The issue of the national minorities was also raised during the transition. In the decades after 1989 it became obvious that the strong aspirations for creating national states, with the exception of Kosovo and the Bosnian Serb Republic, prevented the achievement of the autonomy of minority groups. In our broader region, three ethnic communities have had a large minority group outside their state borders: the Albanians, the Hungarians and the Serbs. By the end of the Yugoslav Wars, it became evident that half of the Serbs living in Croatia had to leave their homeland, while in Bosnia they could live in a de-facto statehood. Despite the promising political activity of the Hungarian minorities in 1989–1990, no breakthrough could be achieved, which was partly due to their disadvantageous geopolitical situation. This important aspect of the transition should also be examined closer as the subject of a comparative analysis.

Mikhail Yuryevich Prozumenshikov

Myths and Reality

Archives in the Post-Soviet Society

The change in the system of a state – a regime change –, is many times a painful and complicated procedure for the society, regardless of whether the members of said society welcome the process or see it as social regression. The shift from a totalitarian system to democracy inevitably makes the society more open, and it eventually brings the abolishment of the various taboos and prohibitions of the previous regime as well. When we talk about freedom of the press in public media, about being more open and about some sort of liberation in the fields of politics, social life, culture and science, the same things cannot be said about the peculiar atmosphere of the archives. In public awareness the archives are not only the storages of historical memory, but also of secrets and mysteries that exist even in the most open and most democratic societies as well. It is for a reason that one of the main symbols of the post-Soviet society is the opening of archives – primarily, of course, the previously classified party documents. It is also for a reason that Western and Russian researchers often connect the

progression of democratization in Russian society with the opening of archives and the possibility of extensive access to documents.

Still, it has to be highlighted that the issue of opening the archives in Russia is not as simple as we would think. In this particular area there always have been circumstances people do not have enough knowledge of, or they deliberately distort the actual situation of the archives in present day's Russia. I would like to elaborate on some of these peculiarities in more detail.

I do not think I am giving away too big of a secret by saying that the opening of the archives and the extension of access to documents are used as tools for the political battle. When a massive amount of documents that used to be classified are “thrown into” the scientific and social awareness, the researchers and especially the simple readers cannot even imagine the “real undiscovered treasures” of the classified, secret documents. This makes the manipulation of public awareness possible by the documents of the archives, let that be spontaneous or completely conscious manipulation, which serves the purpose of deliberately distorting historical reality.

A great example of the former, spontaneous manipulation is the extensive publication of those documents that were gushed onto the public right after the opening of the former Soviet party archives. These were mostly sensationalized documents or document-fragments taken out of context. As they were mostly released in the public media, they published them in a shorter

version; a lot of important bits were left out, so the actual content of the document was distorted many times.

I will refer to another example regarding conscious manipulation. The political changes that went down in 1991 and the disintegration of the Soviet Union completely messed up the set of rules about how to access archives' data. Taking into consideration that at the time of the cessation of the CPSU there were cc. 80 000 files in the restricted party archives, a parliamentary committee started to work in the country on the task of ensuring that the documents were handed over to the state archives for preservation and storage by the CPSU and the KGB. At the same time another, special, presidential archives committee was formed, which was lead by the Russian government's Deputy Prime Minister at the time, Mihail Niki-forovich Poltoranin. This was an especially demonstrative political decision: the Poltoranin-committee selected the documents in a tendentious way with the intention to prosecute, as preparation of the constitutional lawsuit that affected the CPSU. Neither then nor later would they mention it, so the publication about these documents, published in 1995, had the following title: *Archives of the Kremlin and Staraya Square*.¹ This might have given the impression to the laity that the committee put an end to the secrecy of the late CPSU's most important documents.

At the turn of the '80s and '90s, in Eastern Europe's various countries the circumstances of regime changes, the collapse of totalitarian systems and making "secret" archives public show similarities and differences as well. Despite the claims of the new governments, in reality the access to the power structures' and violence organizations' archives of the totalitarian systems had met difficulties. This is true even for those coun-

tries where, after the "Velvet Revolution", it was promised that the oppressing organizations' archives would be fully opened. The suggestion of handing the documents over to historical archives failed every time by the reason that the usage of these archival materials is essential for the new national security services' operation as well.

However, the situation was completely different regarding the documents of the ex-communist structures. The revolutionary changes in Eastern Europe in the 1980s and the following events, for example the confiscation/takeover of the state party's archives convinced a significant part of the Soviet leadership that a situation like this can be expected here as well. It must be for a reason that they urgently established the position of the President of the Soviet Union, and various institutions started getting established around it as well; i.e. The Archive of the President of the Soviet Union (in 1992 it was renamed to The Archive of the President of the Russian Federation, *АИИ РФ*). It has to be noted that this archive was not filled with the documents of The Supreme Soviet of the Soviet Union – however, formally it was the highest legislative body of the country –, but with the confidential documents of the supreme party bodies (conferences, plenums, the Political Bureau of the CPSU's CC etc.) This on the one hand confirmed the fact that the CPSU served polity functions, on the other hand it demonstrated the aspirations of the leaders of the country for preventing the most important documents from getting published – as long as everything goes in the Eastern-European scenario.

However, serious problems emerged in connection with the rest of the documents of the supreme party leadership which could not have been moved to the Presidential Archives in time, both organizationally and content-wise. During CPSU's 70 years of existence a very

¹ *Staraya Ploshchad*: headquarters of the CPSU's CC office. (Translator's comment)

original way of handling party issues, and therefore the structure of the party archives, emerged. It practically made it impossible for them to be integrated into the state archival system completely. Later it was confirmed many times during newer and newer attempts. This is why it was an impossible expectation for the sections of the CPSU CC archives to be united with the state archives. The only option was to establish a new national archive on the headquarters of the old party institutions. While, however, the former Central Party Archives (ЦПА) – which was the base of the Russian Centre for the Preservation and Study of Documents of Most Recent History (РЦХИДНИ) –, even if more or less classified, served as an operative archival institution, the freshly established Storage Centre for Contemporary Documentation (ЦХСД), the predecessor of the Russian State Archive of Contemporary History (РГАНИ) had no previous experience as a public archive whatsoever. Moreover, as it was established in the headquarters of the CPSU's administrative sections, the РГАНИ melted the most important documents of the last 40 years of Soviet power in itself. Because of all this, the public put a lot of pressure on the institution and demanded to "reveal" the party's secrets, as they did in the Eastern European countries.

Here let us get back to the problem of making the archival materials public. The leaders of the communist party classified most of their documents since the first year of them taking power, regardless of how justified it really was by the nature of the document. During the years this tendency stayed the same, or in some cases even got more severe, it had grown into a strange "classifying mania". Seeing how the letterhead "Classified" was put on the documents one after the other in Staraya square, the social organizations that exchanged official letters with the CC had to do the same. As a result, by the time of giving them to the РГАНИ cc. 95% of the CPSU

CC's documents of its sections had classifying letterheads on them, sometimes especially party-like ones (e.g. "special folder").

This created two myths about the Russian archives by the beginning of the 1990s. The first is the spread of the catchword "Party archives opened in Russia!", which was based on the fact that the *Normative List* was published about the documents which indeed has been opened for an extensive reading room-usage. This was put together by the archival management of the new Russia. A significant part of the "classified" party documents has indeed become accessible for researchers. Access restrictions remained in force for a lot of CC document groups – the files of the International Department, the administrative bodies, the heavy- and medium-heavy industrial machine manufacturing, the personal issues of the CC *nomenclature*, the KGB, the Ministry of Defence, the intelligence etc. In the beginning people did not pay too much attention to these, as they assumed the publication was only a matter of time. On the one hand, this euphoria was nourished by the fact that some politicians promised the publications of all of the archives. On the other hand, certain documents that remained classified in the midst of the post-Soviet chaos did get published from time to time. Thirdly, those who accepted and approved of the so-called *Normative List* did not have enough knowledge about the CPSU's history and documents. According to this list they first published the records of the CPSU's CC Secretariat up to 1980, in spite of the fact that they not only consisted of party-, but also state-, military- and political secrets as well.

The second myth was created at the turn of 1993-1994, and was the complete opposite of the first one: "The archives closed again in Russia!" The creation of this myth can be explained by more than one thing. Firstly, the above men-

tioned two committees finished operating: In 1993 the Poltoranin-committee lost its legitimacy when the law about state secrets was passed in Russia, and the Committee of the Supreme Soviet of Russia ceased to exist along with the Supreme Soviet of Russia itself when it was smashed by tanks in the fall of the same year. Many – a lot of serious, international – scandals had roles in it as well that saw the light every once in a while in connection with former classified documents. A scandal like this was i.e. when documents from the stock of the ПГАНИ surfaced in the USA about the Vietnam War. In it were the number of captured American soldiers which was significantly higher than the previously known, official number. This and a number of other reasons lead to the decision: all of the classified documents, regardless of whether they were accessible between 1991–1993, were examined, copied or published, had to go through a declassifying process. This task was taken up by the newly formed, so-called Commission on Declassification of Documents Created by the CPSU. The withdrawal of previously published documents from reading rooms for inspection did not last long; moreover, the number of materials that were put back in the classified section by the Commission barely reached 0.2% in comparison with the number of documents published during the last two years. Nonetheless, both the scientific circles and the media held heated discussions about the new “closings” of the Russian archives for a long time.

It goes without saying that in the post-Soviet area the archivists and the historians had faced and keep facing a series of problems caused by various reasons. For example, unlike the East-

ern European countries, contemporary Russia has to fight ingrained ways of thinking and actions, and traditions of many generations. Not to mention the inevitable bureaucracy in every system, the chinovnik mentality in the solution of certain issues, based on the “don’t let the trouble happen” principle. This has some – conditional, true – explanation: there were many instances of people who shed light on “sensitive” documents getting in serious trouble later, but there was nobody who got punished for blocking access to a file that had nothing to hide anyway.

This is why when we hear (and these comments are made from time to time by journalists and scientists as well) that archival documents are getting locked up again in Russia, or that researchers’ access are getting restricted in Russian archives, just like in Soviet times, we can not help but ask the question: where are they getting their information, or more precisely, disinformation from? It is sadly true that the declassification of documents in today’s Russia is happening in a way too bureaucratic fashion. It is also true that a significant group of archival files (those that were given to state archives from the above mentioned *АП ПФ*, among others) has not gone through the declassification process yet. And finally, like in any other country, part of them that consist of state secrets will remain classified for now. Anyhow, the process of democratization, of becoming public is happening at the moment. And that it really is the case is something our foreign colleagues, who work in the research room of the ПГАНИ, could have been convinced of themselves on many occasions; and with whom we made – and will make in the future – joint exhibitions and publications.

Róbert Jónás

From East to West

The Documents of Imre Pozsgay in Stanford

In order to unfold the deeper correlations of the regime change, it is indispensable to study the political system of the one-party-state era, as well as the leading figures of the transition period and their activities in details. There were several cardinal figures determining the Hungarian regime change, whose career must be analyzed minutely in order to understand the events. One of these figures was Imre Pozsgay, who was one of the most important reformers in the state-party and who had a decisive role in realizing the regime change as a peaceful process preceded by negotiations. Pozsgay participated in the political processes on the highest level during the time of the transition, he took an active part in the formation of the events. In the 1980s he was one of the most popular and influential members of the Hungarian Socialist Workers' Party who led the National Committee of the Patriotic People's Front, and later he was the member of the Central Committee then the Political Committee of the Hungarian Socialist Workers' Party, and ultimately he became Minister of State. However, he was a critical thinker in the first place, who in the second half of

the 1980s – partly from conviction, partly from personal intention – wasn't interested in the stability of the *status quo* maintaining the system, but on the contrary, he was interested in changing it. This makes his personality more important for the researchers, as his documents throw light on such details regarding the regime change which have not been available so far or have been less known, and which can greatly contribute to understand the details of the transition period.

The precondition of such researches is the accessibility of source materials and the possibility of doing researches in them. Due to the long political career of Imre Pozsgay and the important positions he occupied, a significant quantity of documents is at the disposal of the researchers.

However there are source materials, which are probably significant due to their documentary value, but are difficult to access for the Hungarian researchers. The documents connected to Imre Pozsgay represent a source material like this, which are currently preserved at the Hoover Institute in California. The institute was founded at the Stanford University by the future US president Herbert Hoover in 1919. Originally the institute collected the documents related to the First World War in order to make it possible to analyze the causes, circumstances and consequences of the war. The range of activities of the institute gradually expanded, and today the original collection forms a separate department known as the Hoover War Collection. As far as the political relations of the institute are concerned, it is mostly connected to the conservative side. As a consultant center the institute provides professional background in foreign and domestic political issues.

The emblematic building and logo of the Hoover Institution.

Maciej Siekierski, the expert of Polish and Eastern European issues had good connections with several politicians who had an influential role in the region. As the director of the Hoover Institute's office in Warsaw between 1991 and 1993, he supervised the collection of a significant amount of documents from the politicians and important personalities of these states connected to the regime changes of the region, which were later taken to the Californian center.

In 1996, as the curator of the European Collection of the Hoover Institute, in order to expand the collection, besides Lech Walesa, Mikhail Gorbachev and other several East- Central European politicians who had a determining role in the regime changes, he contacted Imre Pozsgay as well, in order to present the personality of Pozsgay as a significant figure of the Hungarian regime change through the formation of a document collection. The collection was created by Imre Pozsgay himself from the documents that he had in his possession. (However, the conformity of the handover of the documents was disputed by several politicians and archivists). The approximately 93 boxes of documents were not recorded in details at the time when they were handed over, and until 2009 there were only limited possibilities of gaining knowledge

about the actual content of the documentation. Ultimately, at the request of Imre Pozsgay, the Hoover Institute made these documents researchable on the 20th anniversary of the regime change.

The fundamental objective of the Research Institute and Archives for the History of the Hungarian Regime Change (RETÖRKI) is to provide the Hungarian society with a reliable knowledge about the political transition of 1989, and to ensure that the national memory has an accurate and precise picture of the Hungarian regime change. In order to achieve this, it is indispensable to collect and analyze the source material of that era. In 2015 on behalf of our Institute, Tímea Kerekes made photos of a part of the documents kept in Stanford. The photos of the about five and a half thousand pages of documents are available in the Archives of RETÖRKI, based on the original fond structure created by the Hoover Institute. The predominant part of the collection is connected to Pozsgay's activity in the 1980s, namely to the period when - from the point of view of the regime change - the most important and exciting events of his political career happened.

In the Pozsgay fond of the RETÖRKI Archives, along with his political speeches, articles, interviews, various notes and remarks, we can find documents of the Central Committee, the Political Committee and other organs of the Hungarian Socialist Workers' Party, as well as the documents of ministries and other government organs. These documents concern the periods when he was a cultural politician, the secretary-general of the National Committee of the Patriotic People's Front, Minister of State, and later when he was the president of the National Democratic Alliance. Besides representing his official activities, the documents show a picture of Pozsgay as a popular reformer and a leading politician who had a good relationship with the populist writers as well.

László Domonkos

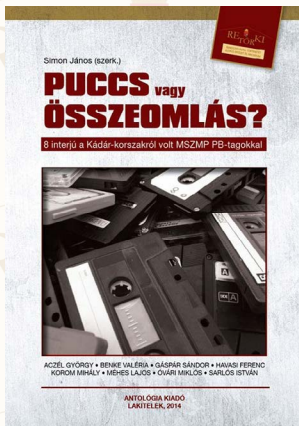
Camp Inspection – Post Factum

“The book which the reader now holds in their hands is an experimental publication: it tries to get the generally false, stereotypical part – or half-truths that were indoctrinated into us and forced on us for almost half a century (1945–1990) right. These somehow survived the regime change, and are still in use from journalism through political science to historiography – they almost appear to be true. Generations grew up hearing the following elements of sentence structures: the Soviet Union and the Socialist countries; the Soviet Union and the Socialist camp; the Soviet Union and the people’s republics [...] they all indicate the same thing. Namely that in the area, a somewhat unified and friendly, solidary community was formed under the protecting wings of the great leading nation, the Russians, with the same Socialist-Communist values, and that we were one and the same from Gdańsk to Dubrovnik, from Varna to Rostock” – indeed, this is what the book is all about. This is how the 25th published book of RETÖRKI Books (Research Institute and Archives for the History of the Hungarian Regime Change), titled *Camp Inspection* could be summed up. It includes works of eight authors – Mihály András Beke, József Botlik, László Domonkos, György Juhász, András László Riba, Attila Szalai, Pál Szeredi and Csaba Zsebők. Its interpretive subtitle – *Differences here and there* – makes the editor and the origin of the concept, György Juhász’s basic idea obvious: to demonstrate, examine, analyse, reveal and introduce the realities of the so-called Communist countries in the late European Soviet colonial empire that crucial factors made fundamentally different from each other.

The collection is opened by József Botlik’s essay, with a rather symbolical, comprehensive-summarizing title: *Tied in Friendship*. Czechoslovakia’s recent history, the

characteristics of a patched up state and the many details of the everyday life of the special “Czecho” Communist world are presented in an expressive, sometimes witty way. When examining Poland, which was one of the greatest exceptions of the row of violence in the camps, even the title – which resembles Jean-Paul Sartre – is very telling: *“Poles, for God’s Sake, How Do You Do It?!”* Attila Szalai examines the unique Polish universe’s excitingly original “workshop secrets” and gives the reader a glimpse of the Polish peculiarity’s deeper, historical-folk psychological correlations. György Juhász examines the other great renegade, Tito’s Yugoslavia in an essay called *Twice a Country*: we could say that he draws light on the many probative elements, factors and reasons of the inevitable disintegration, while the author of these lines tries to explore the exceptional malformation of the invaded East Germany and its special dimensions in his essay titled *The Geek Idol State*; from the preservation of the German “basic features” and its journey to become East Germany, through the Trabant, the blender with the “removable door”, the phenomenon of thousands of Hungarian guest workers to the forced division and the absurd misery of the Berlin Wall. Mihály András Beke introduces the reader to the very exciting topic of the “socialist Romania” under the title *When Would Ceausescu Have a Statue?*; Csaba Zsebők (*The Most Loyal Ally*) presents “Bulgaria in the camp” under the infinite rule of Todor Zhivkov, while András László Riba (*The Party and Enver – We are With You Forever*) examines the features of Albania’s social development during its peculiar journey and the many aspects of its originality. The book’s closing work is the strikingly accurate essay of Pál Szeredi, in which he presents our country under the title *The country of particularity – Hungary*.

Books published by RETÖRKI

Coup d'état or Collapse?
8 Interviews about the
Kádár Era with One-time
Members of the Commit-
tee of the Hungarian Socia-
list Workers' Party.
Edited by: János Simon

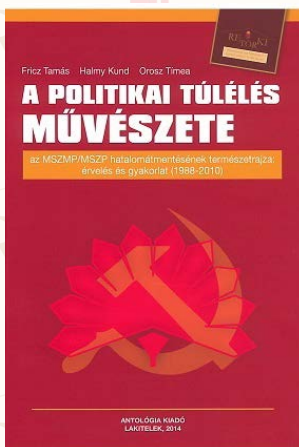
Nóra Szekér – András László
Riba: The Imre Nagy
Code. The Political Di-
mensions of the Reburial of
Imre Nagy

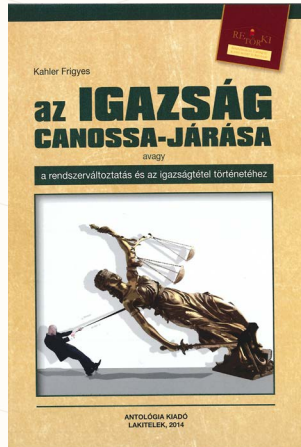
András Katona – Konrád Sa-
lomon: Book of Demonstra-
tions. 56 Demonstrations
of a Quarter of a Century in
Hungary (1988–2013)

Sándor M. Kiss (Ed.): Regi-
me Change 1989. 15 studies

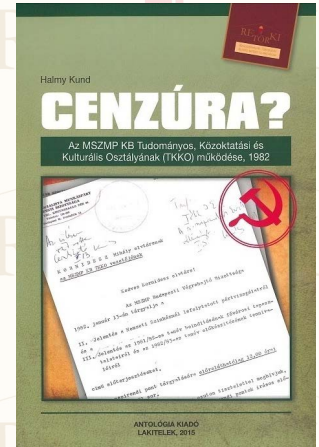
Tamás Fricz-Kund Halmy-Tímea
Orosz: The Art of Political Survival.
The Portrayal of the Preservation
of the Power of the Hungarian So-
cialist Workers' Party for the Hun-
garian Socialist Party: (1988–2010)

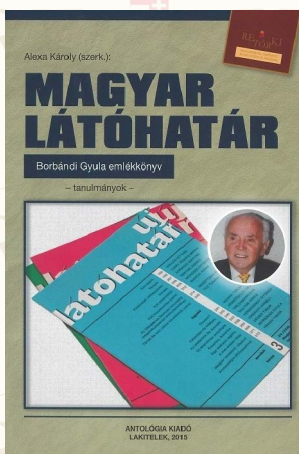
Frigyes Kahler: Justice on
the Road to Canossa

Károly Lőránt: The Road
Leading to the Regime
Change

Kund Halmy: Censorship? The
Functioning of the Scientific,
Educational and Cultural De-
partment of the Central Com-
mittee of the Hungarian Socia-
list Workers' Party, 1982

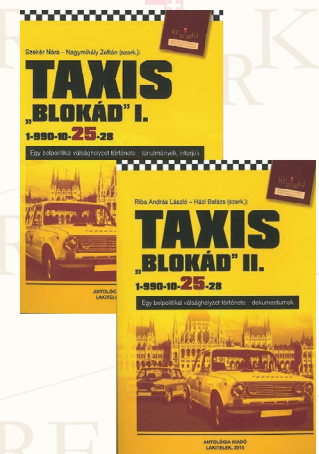
Károly Alexa (Ed.): Hunga-
rian Horizon. Volume pub-
lished in honour of Gyula
Borbándi

János Kávássy: In the West-
ern Wind. Reflections on
the History of the Hungari-
an-American Relations in 1989;
Thoughts Concerning the East-
ern-European and Hungarian
Regime Change

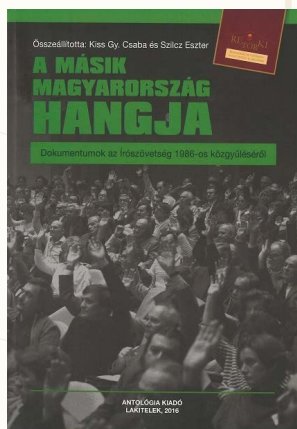
Nóra Szekér-Zoltán Nagymi-
hály (Edd.): Illustrious Days,
Unmarked Holidays at the
Time of the Dictatorship

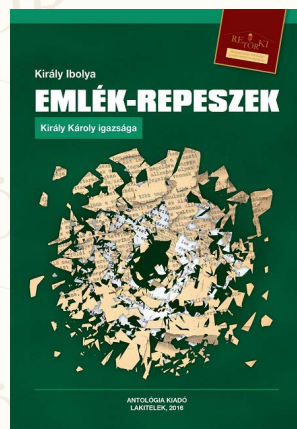
Nóra Szekér – Zoltán Nagy-
mihály – András Riba – Balázs
Házi: Taxi Drivers' Blocade I-II.
1-990-10-25-28. The Story of an
Internal Political Crisis

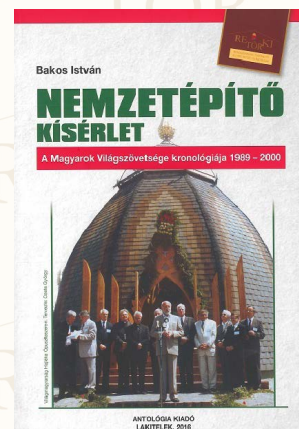
István Kukorelli – Károly Tóth: The Compromises of State Organization at the Time of the Regime Change

Csaba Gy. Kiss – Eszter Szilcs (Edd.): The Voice of Another Hungary. Documents about the General Assembly of the Hungarian Writers' Union

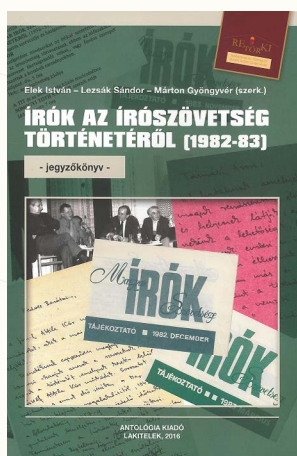
Ibolya Király: Memory fragments. Justice of Károly Király's Cause

István Bakos: State-Developing Attempt. The Chronology of the World Federation of Hungarians 1989-2000

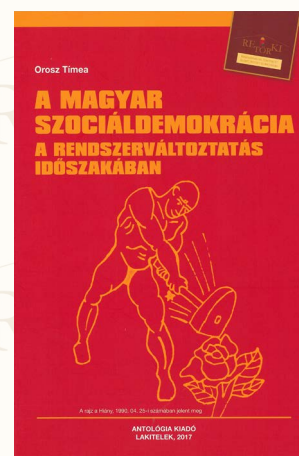
Miklós Duray: Regime Change in the Carpathian Basin 1963–2015 I-II.

István Elek – Sándor Lezsák – Gyöngyvér Márton (Edd.): Writers about the History of the Hungarian Writers' Union 1982-83

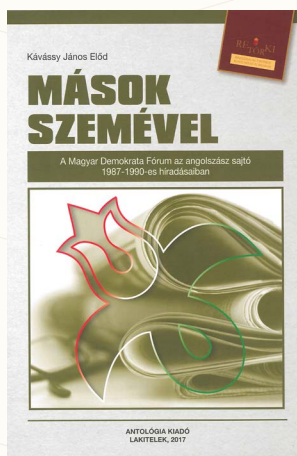
Károly Lóránt (Ed.): The Last Days of the Steel Town

Tímea Órosz: Hungarian Social Democracy at the Time of the Regime Change

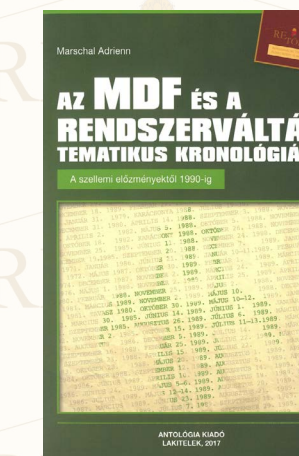
Frigyes Kahler: Financial Compensation and the Regime Change

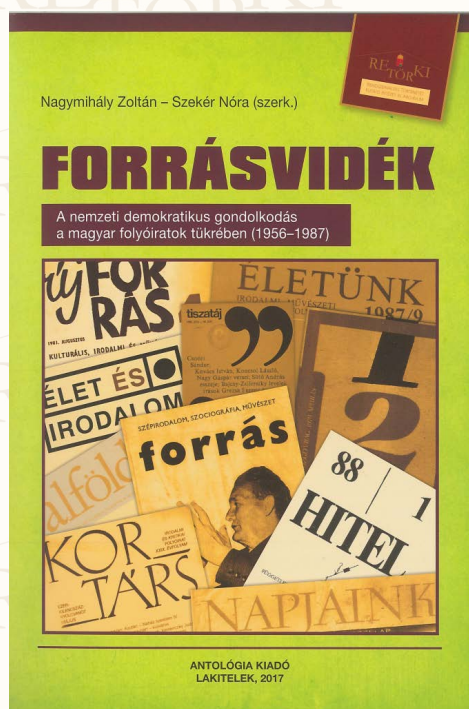
Előd János Kávássy: From Another Point of View. The Representation of the Hungarian Democratic Forum in the English-Speaking Press 1987-1990

Attila Szalai: From Past to Present, From Present to Future. Notes to the Polish Relations of the Hungarian National Democratic Opposition in the Last Third of the 20th Century

Adrienn Marschal: The Hungarian Democratic Forum and the Thematic Chronology of the Regime Change

Zoltán Nagymihály – Nóra Székér (Edd.): Sources and Origins. National Democratic Thinking in the Light of the Hungarian Periodicals, 1956-1987

György Juhász: Camp Inspection. Differences – here and there

András László Riba – Nóra Székér: Documents from the Early History of the Hungarian Democratic Forum 1987–1989

For more information about the availability of volumes published by RETÖRKI visit our website at:
<http://eng.retorki.hu/rovat/contact#shops>

Authors of the Special Issue

László Domonkos (1951, Szeged)

Writer, journalist, editor. He regularly publishes articles in the newspapers *Magyar Hírlap*, *Magyar Idők*, as well as in the journals *Hítel* and *Aracs*. He is the member of the editorial board of the review *Trianoni Szemle*. His field of research comprises the historical analysis of the Hungarian media, and the research of the history of the Hungarian political organizations abroad.

József Goretity (1961, Borota)

Literary historian and translator. He obtained his degree as a Hungarian and Russian language and literature secondary school teacher in 1985 at the Faculty of Humanities of József Attila University. From 1985 to 1992 he was assistant lecturer at the Kossuth Lajos University (currently University of Debrecen) at the Faculty of Russian Literature. From 1993 to 1994 he was senior lecturer at the Institute of Hungarian and Comparative Literature, from 1995 he was associate professor and from 1996 he became Head of department. From 2000 to 2002 he was the scientific director of the Hungarian Cultural Centre in Moscow, between 2002 and 2003 he was the co-worker of the Balassi Institute. After 2003 he resumed his position at the Institute of Hungarian and Comparative Literature at the University of Debrecen. He habilitated in 2004. His field of research is the contemporary Russian prose, the characteristics of the Russian prose in the 19th and in the early 20th century, as well as the correlation between intertextuality and myth criticism in the 19th century European – especially Hungarian, Russian and German – literature.

Georg Paul Hefty (1947, Pfarrkirchen, Germany)

Journalist, editor. He completed his secondary education in 1968 in the Hungarian - German bilingual secondary school in Kastl. He studied political science, history, pedagogy and political geography in Munich. As the scholarship holder of the Konrad Adenauer Foundation, he dealt with Hungarian foreign policy after 1945. He obtained his doctoral degree in 1977. From 1977 he worked as the personal referee of the parliamentary group of the CDU-CSU. From 1981 he became the contributor of the *Frankfurter Allgemeine Zeitung (FAZ)*, and between 1986 and 1993 he worked as the correspondent of the newspaper in Hungary. In this position he covered the process of the Hungarian regime change for the newspaper. Later he worked as the editor of the *FAZ* newspaper.

Róbert Jónás (Csenger, 1978)

He obtained his university degree in History at the Kodolányi János University in 2015, where he continued his studies to obtain a Master's Degree in International Relations. In the frame of the joint research scholarship between Kodolányi University and RETÖRKI, he spent six months in the RETÖRKI Archives as a scholarship holder between June and December 2016. Since 2017 he has been the co-worker of the Archives.

Előd János Kávássy (Vác, 1973)

Historian. He completed his secondary studies in Vác in 1991. He started his career as a cameraman, later he obtained his university degree in 2005 at the Faculty of Humanities of Pázmány Péter Catholic University as an English and History teacher. In his doctoral thesis he elaborated the Hungarian – American relations during the presidential mandates of Ronald Reagan. Since 2008, he has published several studies in books and journals. He has been the translator of some English volumes and parts

of books. In 2015 his book entitled *In the Western Wind* (*Nyugati szélben*), in 2017 another book of his entitled *From Another Point of View* (*Mások szemével*) was published. Moreover, he regularly publishes in the newspaper *Magyar Hírlap*. He has been the researcher of RETÖRKI since the autumn of 2013.

Csaba Gy. Kiss (Budapest, 1945)

Literary historian, cultural historian. Between 1995 and 2010 he was an associate professor of the Cultural History Department at the Faculty of Humanities of Eötvös Loránd University. He gave lectures as a guest professor at several foreign universities, like the Humboldt University in Berlin, the University of Zagreb, the Constantine the Philosopher University in Nitra, the Charles University of Prague and the Department of Hungarian Studies of the University of Warsaw. He is a doctor of the Hungarian Academy of Sciences. His main fields of research are nationalism in Central Europe, the representation of the state, the relationship between Hungary and the neighboring states and the role of literature in the democratic transformation. He was the founding member of the Hungarian Democratic Forum (MDF).

Mikhail Yuryevich Prozumenshikov (1958)

Historian. He obtained his degree in History at the Moscow State University in 1984, and in 1991 he became a candidate in historical studies. Between 1984 and 1991, he worked as a scientific researcher at the Institute of Marxism–Leninism, which was connected to the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union (CPSU). Since 1992 he has been a co-worker at the Russian State Archive of Contemporary History (known as Contemporary Documentation Centre until 1999), between 1993 and 2003 he was the Head of the department responsible for the utilization and publication of archival documents, and since 2003 he has been the Deputy Director of the Archives. His field of research is the history of international relations in the second half of the 20th century, the history of the CPSU, the history of sports and the history of the Russian–Chinese relations in the 20th century. He participated in the compilation and editing of several archival document collections. He dealt with the American – Soviet Vienna Summit in 1961, the Prague Spring, as well as with the Eastern European regime changes between 1989 and 1991.

Lyubov Shishelina (Tallinn)

Historian. She obtained her PhD degree in 1987 in Foreign Policy and in History of International Relations. Between 1994 and 1995, she was the foreign affairs counsellor of the Deputy Chairman of the Russian State Duma. In 2006 she obtained her doctoral degree in historical studies. Since that year she has been the senior member of the European Institute of the Russian Academy of Sciences, where she is the Head of the Department of Central and Eastern European Studies and the Centre for Visegrad Studies. Between 2004 and 2014 she was a professor at the Faculty of Social Sciences of the Kodolányi János University, since 2014 she has been honorary professor. Between 2007 and 2016 she was a professor at the Department of World Politics and International Relations of the Russian State University for the Humanities. She lead the Visegrad specialization course at the Lomonosov Moscow State University. Since 2015 she has been an external member of the public body of the Hungarian Academy of Sciences. In 2016 she founded the Central European Institute of International Relations (CEIIR) which has its seat in Budapest. She has been rewarded for her scientific work by both the Russian and the Hungarian state.

Attila Szalai (Budapest, 1950)

Journalist, political scientist, diplomat, teacher at the Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary. Between 1976 and 1990 he lived in Warsaw, where he was the contributor of the International Organization of Journalists (Interpress) and published articles in various Polish news-

papers. In the 1990s, after the Hungarian regime change, he was the fellow-worker of the Hungarian newspapers *Új Magyarország*, where he was deputy editor-in-chief and later editor-in-chief, and *Napi Magyarország*, of which he was founding editor-in-chief. Between 1993 and 1995, he worked as the press-secretary of the Hungarian Embassy in Warsaw. Between 2001 and 2005 he was the director of the Hungarian Cultural Institute in Warsaw. Between 2005 and 2009, he was the Leading Chief Councilor of the Hungarian Ministry of Foreign Affairs. From 2009 to 2013, he was first the councilor for press and cultural issues at the Hungarian Embassy in Warsaw, later he became Deputy Head of Mission.

Nóra Szekér (Budapest, 1976)

Historian. She graduated from the Faculty of Humanities of the Pázmány Péter Catholic University, where she studied at the Departments of History, German language and Aesthetics. She obtained her PhD at the Doctoral School of History at the Pázmány Péter Catholic University. The topic of her dissertation was the history of the Hungarian Brotherhood Community. Since she obtained her university degree, she has been constantly active in higher education. Between 2003 and September 2005, she was a research fellow at the Kodolányi János University. Until 2014 she was a senior lecturer at Óbuda University. Since 2014, she worked as a researcher at the RETÖRKI Institute.

Editors

András László Riba (Bököny, 1987)

Researcher, historian, Head of the RETÖRKI Archives. He is a doctoral candidate at the Doctoral School of History of Pázmány Péter Catholic University. His main field of research is the political history of the Kádár regime.

Zoltán Nagymihály (Budapest, 1988)

Historian. He graduated from the Faculty of Humanities of Pázmány Péter Catholic University, where he studied at the Department of History. During his university studies he primarily carried out researches into the Hungarian history of the 20th century and emigration. He wrote his university thesis about the history of the Munich-based journal *Látóhatár*, including the debates which occurred within the journal as well as their consequences, in the light of the effects of the Hungarian Revolution of 1956. In 2013 and 2014, as a scholarship holder of the Kőrösi Csoma Sándor programme of the State Secretariat for National Policy, he spent two semesters in Germany in the communities of the local Hungarian diaspora. He has been an assistant research fellow at the Research Institute and Archives for the History of the Hungarian Regime Change (RETÖRKI) since 2014.

Balázs Házi (Budapest, 1987)

Archivist. In 2006 he completed his secondary education in the Toldy Ferenc Secondary School in Budapest. In 2013 he obtained his Master's Degree in History at the Faculty of Humanities of Pázmány Péter Catholic University. He took part in several projects of the National Archives of Hungary as an assistant archivist. He worked in the National Széchényi Library from 2013 to 2014. He joined RETÖRKI in October 2014.

RESEARCH INSTITUTE AND
ARCHIVES FOR THE HISTORY OF THE
HUNGARIAN REGIME CHANGE

www.retorki.hu

RENDSZERVÁLTÁS
TÖRTÉNETÉT KUTATÓ
INTÉZET ÉS ARCHÍVUM

H-1055 Budapest, Kossuth Lajos tér 1-3.
Address: 1062 Budapest, Andrássy út 100.
E-mail: retorki@retorki.hu
Phone: +36 1 301 8070
Telefax: +36 1 301 8040
Homepage: www.retorki.hu

Székhelye: H-1055 Budapest, Kossuth Lajos tér 1-3.
Levelezési cím: H-1062 Budapest, Andrássy út 100. I. emelet.
Általános elektronikus levélcím: retorki@retorki.hu
Telefonszám: 06 (1) 301 8070
Telefax: 06 (1) 301 8040
Honlap: www.retorki.hu